

№ 56

Бекіменов З., Байжиев Т.

Қырғыз тілі

Бауытталған мектептерден
4-класстарға үзінді

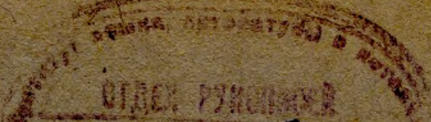
ср., 1947.

2 китеп

ср., 1949.

(китеп)

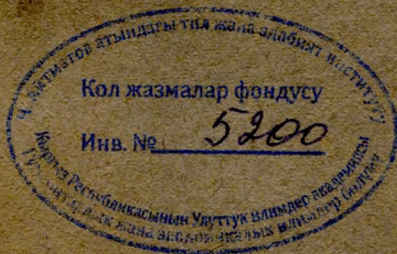
БЕКТЕНОВ З. жана БАЙЖИЕВ Т.

№ 56
96/4619

КЫРГЫЗ ТИЛИ

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕРДИН
4-КЛАССТАРЫ ҮЧҮН

Кол жазмалар фондусу

Инв. №

5200

Фрунзе

КЫРГЫЗМАМБАС

1947

БЕКТЕНОВ З. жана БАЙЖИЕВ Т.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

ГРАММАТИКА
ЖАНА
ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕРДИН
4- КЛАССТАРЫ ҮЧҮН

Кыргызстан Агартуу Министерствосу бекиткен.

4-басылышы.

Фрунзе

КЫРГЫЗМАМБАС

1947

§ 1. Жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр.

1-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрүн ажыраткыла.

1. Мен кыштакта турам. Биздин кыштактын аты—Чок-Тал. Кыштагыбыз Ысык-Көлдүн жээгине орношкон. Колхозубуздун аты—Тегизчил. Ата-энем колхоздо иштейт.

2. Эрикпей, эмгек кылгыла, балдар! Эмгекти кажыбай, кайраттуу иштегиле! Ааламга атагы жайылган улуу окумуштуулардын баары кичинесинде силер сыяктуу мектептен окуп, билим алышкан.

“Эмгек кылсаң, өнмөк бар,” —деген эл макалын эсиңерден чыгарбагыла!

3. Аманбы, иним Жеңижок?
Агандын сенден кеми жок.
Ача жаак бендеден
Айтышарга теңи жок.

Эсенби, иним Жеңижок?
Эсендин сенден кеми жок.
Эки жаак бендеден
Эңишерге теңи жок.

Эсенамандан.

Суроо иретинде айтылган сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейбиз.

Суроолуу сүйлөмгө: *ким? эмне? кайда? нече? канча? кайсы? качан?* деген сурама атоочтор же „бы“ мүчөсү катышат.

Иштин ал жайын баяндоо үчүн гана жайынча айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейбиз.

Суроолуу сүйлөм көтөрүңкү үн менен айтылат. Жай сүйлөмдүн аягында үн мелүүн барып токтоп, басыңкы айтылат.

Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо белгиси(?), жай сүйлөмдүн аягына чекит(.) коюлат.

2-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүргүлө, маанисине карай, ар бир сүйлөмдөн кийин жазуу белгилерин (суроо белгиси же чекит) койгула.

- Сен устасыңбы
- Ооба, устамын
- Нече жылдан бери устачылык кыласын
- Беш жылдан бери
- Былтыр кайда иштедин
- „Ак-Жар“ колхозунда иштедим
- Мында эмнеге келдин
- Усталар курсуна келдим

3-иш. Төмөнкү сүйлөмдөргө суроо болуп түшө турган сүйлөмдөр ойлоп жазгыла.

- . . . . .
- Асан Адылов,
- . . . . .
- Башталгыч мектепте окуймун.
- . . . . .
- Төртүнчү класстамын.
- . . . . .
- Ооба, отличникмин.
- . . . . .
- Биздин класста менден башка беш отличник бар.

4-иш. Төмөнкү суроолуу сүйлөмдөргө жооп болуп түшө турган сүйлөмдөр ойлоп жазгыла.

- Таза болуш үчүн, тишти эмне менен жууш керек
- . . . . .
- Бет, кол таза болуш үчүн, эмне кылыш керек?
- . . . . .
- Сабакка кечикпей барыш үчүн, эмне кылыш керек?
- . . . . .
- Мектеп ичинде тазалыкты сакташ үчүн, окуучулар эмне кылыш керек?
- . . . . .

5-иш. Төмөнкү куттуктоону окугула. Андагы илеп (1) белгилерин маанилерин байкагыла.

Жолдош солдаттар, офицерлер! Биздин родинабызга калган фашисттерди талкаладык! Берлинге жеңиш туусун ноттук! Жашасын даңктуу Советтик Армия! Жашасын биздин каарман элибиз! Жашасын акылман атабыз улуу Сталин!

Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейбиз.

Илептүү сүйлөм өтө көтөрүңкү үн менен айтылат.

Жазууда илептүү сүйлөмдөрдүн аягына илеп (!) белгиси коюлат.

6-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, аягына жазуу белгисин койсула.

„Окуу, окуу жана окуу“ (Ленин).

„Кадрлар бардыгын чечет“ (Сталин).

Жашасын биздин маршалдар

Бах, 9-май сонун майрам, ээ

Кап, кызык оюнга барбай калдым

7-иш. Бир нече илептүү сүйлөмдөр ойлоп жазгыла.

8-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен илептүү сүйлөмдөрүн бир башка, суроолуу сүйлөмдөрүн бир башка жана жай сүйлөмдөрүн бир башка көчүргүлө.

1. СССРде канча Союздук республика бар?

2. Биздин ата мекенибиз кандай сонун!

3. Биз ырыстуу заманда туулган бактылуу балдарданбыз!

4. Уктачы, ырысым, уктачы!

5. Кыргызстандын чоң жайлоолорунан кайсыларды биленинер?

6. Районуңардын эң алдыңкы колхозу кайсы?

7. Жазгы жамгырдан кийинки ава кандай сонун!

8. Жайында айлуу түндө, пароход менен кетип баратсаң, кандай ыракат!

9. Биздин класстын отличниги—Асан. Ал, окуу дегенде, кен ашын жерге коёт.

10. Быйыл колхозуңардын канча бээси тууду?

9-иш. Ырды окугула. Суроолуу, илептүү жана жай сүйлөмдөрүн ыраткыла.

ЭНЕМ.

Күткөндүрсүң, келдим, эне, аманбы?

Кучактачы, сүйчү беттен балаңды!

Беш жыл бою тентип кеткен дайынсыз

Сагыңды го, бир көрө албай, карамды?

Жусуп.

10-иш. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Ар бир сүйлөмдүн аягына тиешелүү жазуу белгилерин койгула.

1. Ха, ха, ха, ха! чүкө салган тулубум Ташта, энеке, кереги жок мунунун 2. Берчи, энеке, берчи, энеке, эмейин Берчи, энеке, ак маманды сагындым 3. Тентек эле эмне болду дедиңби Күндө ойлоп асан кайгы жединби 4. Энекебай, кайратымдан жазбадым Мен мурунку мен эмесмин, — башкамын Тентек жана таарынчактык мүнөздөр Жаман экен ишен, эне, таштадым 5. Жашасын биздин гүлдөгөн өлкөбүз Жашасын СССР элдеринин бир туугандык достугу

11-иш. Текстти окугула жана илептүү сүйлөмдөрүн дептеринерге көчүргүлө.

Жолдоштор! Ата мекендик Улуу согуш биздин жеңиш менен аяктады. Европадагы согуш мезгили бүтү. Тынчтык менен кайра куруу доору башталды.

Менин кымбаттуу ага-инилерим жана эже-карын-даштарым, сиздерди жеңиш менен куттуктайм!

Биздин Родинабыздын боштондугун коргоп калган жана душманды жеңип, жеңишке ээ болгон биздин каарман Советтик Армиябызга даңк!

Биздин улуу элибизге, жеңип чыккан элибизге даңк!

Душман менен болгон согушта курман болуп,

биздин элибиздин эркиндиги жана бактысы үчүн өз өмүрлөрүн сарп кылган баатырларга өмүрлүккө өчпөс даңк!

— Жолдош Сталиндин 1945-жылдын 9-майындагы (үндөөсүнөн).

12-иш. Ангемени окуп, суроолуу, илептүү жана жай сүйлөмдөрүн ажыраткыла.

САЯКАТЧЫ БАКА.

Кийинки тынган жерде бака мындай деди:

—Мынчалык бийик учпай эле койсок кантет? Мындай бийиктен менин башым айланып, көзүм караңгылап, коркуп кетем.

Анда мээримдүү өрдөктөр:

—Жапыз учалы—деп, бакага убада беришти.

Кийинки күнү өтө жапыз учкандыктан, аларга жердегилердин үнү айкын угулуп турду.

Айылдын балдары: „Тетигини, тетигини! Карагылачы тигини!“—деп чуркурашты. Өрдөктөр баканы алып бара жатышты. Балдардын сөзүн бака угуп, сүйүнгөндөн жүрөгү туйлап кетти.

„Тигини карагылачы, тигини! Ботом, тим эле укмуш, укмуш го!“—деп, башка бир айылдын чондору да таңыркашты.

„Муну мен ойлоп тапканымды билет бекен? же билишпейби? же өрдөктөрдүн тапканы дээр бекен?“—деп, бака терең ойго кетти.

„Карагылачы, тигини, карагылачы! Бул укмуш! Бул амалды ким тапты экен?“—деп, үчүнчү айылдагылар да кыйкырышты.

Бул жолу бака беркинин баарын унутуп койду. Канчалык тиштенсе да өзүн токтото албай:

„Мен болчумун! Мен!“—деп, күчүнүн бардыгынча бакырып жиберди.

Муну айтары менен, бака тарбандаган бойдон, жерди көздөй жөнөдү.

2. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү.

13-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүрүп, ээлеринин астын бир, баяндоочторунун астын эки сызгыла.

КҮЗ.

Чөптөр саргайды. Жайлоо аяктады. Күз келди. Эгин алынды. Кыштоолор ондолду. Чөптөр жыйылды. Келгиндер кетти. Коңуздар кобуулдады. Жалбырактар түштү. Булуттар көбөйдү. Салкын түштү.

АЭРОПЛАН КЕЛДИ.

Күндүн мурду тоого чачырады. Мен сууга бара жатам. Күркүрөгөн үн угулду. Мен асманды карадым. Учуп келе жаткан аэропланды көрдүм. Ал тез эле ылдыйлады. Көпкө буйдалган жок. Тез эле биздин жаныбыздагы түзгө конду. Мен жүгүрүп бардым. Кыштактагы балдар да кыйкырышып, тез эле жетишти. Учуп келгендер докторлор экен.

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп кандай мүчөлөрүн айтчу эле?

2. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү деп кандай мүчөлөрүн айтчу эле? Эстегилечи!

15-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн айкындооч сөздөрүн ажыраткыла.

1. Мектеп жакшы оңдолду.

2. Окуу китептери увагында алынды.

3. Парталар бүт ремонттолду. 4. Отун көп жыйылды.

5. Биринчи сентябрь келди. 6. Окуучулар толук жыйналды.

7. Мугалимдер бүт келишти. 8. Окуу увагында башталды.

16-иш. Төмөнкү төрт бурч сызыкчалардын ичиндеги сүйлөмдөрдү ирети менен сапка тизип жазгыла. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен айкындооч мүчөлөрүн ажыраткыла.

17-иш. Сүйлөмдөрдү окугула. Айкыndoоч мүчөлөрүн ажыраткыла.

Пионерлер—комсомолго жеткинчек. Комсомол—пионерлерге жолбашчы. Бардык пионерлер билимге умтулушат. Пионерлер денелерин таза тутушат. Алар пайдалуу чымчыктарды аяшат. Аларга жем төгүшөт. Уялар жасашат.

§ 3. Сүйлөмдө байламта сөздөр.

Мен да, Асан да, Айша да—үчөөбүз тең бир класста окуйбуз. Бүгүн карандаш **менен** дептерди магазинден алдым. Билимдүү болуу **үчүн**, китепти, журналды **жана** газеталарды көп окуу керек. Жаан үч күнү удаасы менен жаады, **бирок** кечкисин суук болгон жок. Быйыл түшүм мол болот, **анткени**—эгиндин чыгышы да жакшы, иштелген эмгек да мыкты. Биздин клубдун механиги келди, **демек**—кечинде жаңы кино көрөбүз.

Жогорку сүйлөмдөрдүн ичиндеги асты сызылган сөздөр өзүнчө айрым айтылганда, белгилүү маани береби? Байкагылачы!

Ал сөздөр сүйлөмгө мүчө боло алабы?

Бул сөздөр сүйлөм ичинде кандай милдет аткарат?

Жана, менен, да, же, үчүн, бирок, кийин, анткени, себеби, демек өңдөнгөн сөздөрдүн көпчүлүгү өзүнчө айрым айтылганда, эч кандай маани түшүндүрбөйт.

Бул сөздөр сүйлөм ичинде сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат. Ошондуктан, буларды **байламта сөздөр** дейбиз.

Мисалы:

Асан жана Айша келди.

Асан да, Айша да, келди.

Алым тез сүйлөдү, **бирок** отургандар Алымдын сөзүнө жакшы түшүнбөй калды.

18-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Байламта сөздөрүн ажыраткыла.

1. Өрдөк да, каз да, илбээсиндердин түркүмүнө кирет.
2. Ителги менен карчыга, жагалмай менен турумтайларды ийри тумшуктар дейт, анткени—алар илбээсиндердин этин жейт. 3. Кыраан бүркүттөр элик да, карышкыр да алат. 4. Чымчык жана карга, сары чычкан жана кош аяктын дыйканчылыкка зыяны көп тиет. 5. Кулаалы менен күйкөнүн илбээсиндерди алып жешке чамасы келбейт, бирок алардын жеми көбүнчө чычкан болгондуктан, дыйканчылыкка пайдасы чон. 6. Кара чыйырчык келе баштады, демек—жаздын келгени.

19-иш. Төмөнкү аңгемени дептеринерге көчүргүлө. Байламта сөздөрүнүн астын сызгыла.

КҮРӨҢ АЮУ.

Мергенчилер аюунун үңкүрүнө жакындап келишти да тайгандарын агыта беришти. Тайгандар аргыган бойдон үңкүргө жакындай беришти, бирок үңкүргө жакындап кирип барары менен токтой калып, куйруктарын чатына кысып, корккон түрдө, арсылдап үрө баштады. Иттер үрө баштаган кезде, үңкүрдүн ичинен күрүлдөп аюунун үнү чыкты. Аюу анда-санда күрүлдөп үңкүрдүн оозуна келип, эки алдыңкы бутун суна коюп, кайра кетип жатты.

Бир оокамда үңкүрдөн аюунун мурду чыга түштү, үңкүрдүн капталында мылтыгын шыкаалап турган мерген басып жиберди да өзү жашынып калды. Ошол эле замат,

айкырыгы таш жарып, үңкүрдүн ичинен күрөң аюу атып чыкты.

20-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүн жана байламта сөздөрүн ажыраткыла.

1. Айылда да, шаарда да социалисттик курулуш дүркүрөп өсүп бара жатат. 2. Мен чоңойсом, доктор же инженер болом. 3. Биздин колхоздун клубу да, орто мектеби да бар. 4. Мугалим көп суроо берди, бирок Асан сабакты жакшы окуган үчүн, мугалимдин бардык суроолоруна туура жооп берди. 5. Биздин Бейше китепти шар окуйт жана жат жазуудан да ката жибербейт.

21-иш. Бир нече сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Ал сүйлөмдөрүнөрдүн арасында байламта сөздөр да болсун. Байламта сөздөрдүн астын сызып койгула.

22-иш. „*Жеңиш парады*“ деген макаланы окуп, байламта сөздөрүн айтып бергиле.

ЖЕҢИШ ПАРАДЫ.

Кызыл аянт жаркырап тийген күн нуруна бөлөндү. Полктор менен батальондор биринин артынан бири тизмектешип турушат. Кызыл туулар да акырын соккон желге желбирейт. Кремльдин үстү менен сызып, ойкуп-кайкып жүргөн аэропландар. Бир кезде Кремльдин дарбазасынан маршал Жуков атын ойкуштатып чыга түштү. „Урал“—деген үн Кызыл аянттын бир учу менен экинчи учуна дүңк эте түштү.

§ 4. Жалан сүйлөм.

Жаан басылды. Күн ачылды. Жел сокту. Жер кулпунду. Балдар ойноду. Куштар сайрады.

Баш мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейбиз.

Мисалы:

Жел сокту.

Жер кулпунду.

23-иш. Бир нече жалаң сүйлөм ойлоп жазгыла. Ал сүйлөмүнөрдүн баяндоочтору төмөнкү сөздөр болсун.

Ырдады. Бийледі. Жазды. Учту. Мөөрөдү. Кишинеди. Маарады. Сайрады. Каркылдады. Куркулдады. Шаңшыды.

24-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, ээлеринин астын сызгыла.

Күз келди. Чөп чабылды. Эгин орулду. План орундалды. Кампалар толду. Токоч көбөйдү. Мал жайлоодон түштү. Мал короолор оңдолду. Эл кыштоого конду.

25-иш. Бир нече жалаң сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Төмөнкү сөздөр ал сүйлөмдөрүнөрдүн ээси болсун:

1. Жаз. Кыштак. Көчө. Балдар. Кайың. Кара чыйырчык.
2. Кеч. Күн. Таң. Туман. Шүүдүрүм. Короо. Кой. Жайыт.

26-иш. Төмөнкү аңгемени окугула. Ичиндеги жалаң сүйлөмдөрүн дептеринерге көчүрүп алгыла.

ЖАЗ ЖАРЫШ МААЛЫ.

Жаз келди. Курт-кумурскалар чээдеринен чыгышты. Келгиндин ир асты болуп кара чыйырчык келди. Бир аз увакыт өткөндөн кийин чабелекей да пайда болду.

Арык-торуктар семирди. Мал төлдөдү. Колхозчулар эгин айдоого эрте киришти. Үрөндөр себилди. Тырмаолор тар-тылды.

Кара чыйырчыктар балдар жасаган кичинекей уялардан орун алышты. Карга-таандар бактардын башына уя жасай баштады. Биздин үйдүн ичине чабелекейлер кооздоп уя жасады.

Жерде жүргөн курт-кумурска сыяктуу майда жандыктар да эртеден кечке өз тиричиликтеринде болушту.

Ошентип, бекер жаткан бир да жан калбай, жаз жарыш маалы болду.

27-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, ээлеринин астын сызгыла.

Күн батты. Күүгүм кирди. Жылдыздар чыкты. Бир аздан кийин ай чыгып, алтын шооласын жер жүзүнө чачыратты. Колхоз кыштагы мемиреп турду. Акырын гана сыдырым жел сокту.

28-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Ээ менен баяндоочторунун астын сызгыла.

КЕЧИНДЕ.

Жыйналыш эрте башталды. Үч маселе каралды. Биз үчүнчү классты мелдешке чакырдык. Алар биздин чакырыкты кабыл алышты. Жыйналыш эрте бүттү. Жыйналыштан кийин кино көрдүк. Кино өтө кызык экен. Кандай башталып, кандай бүткөнүн сезбей калыппыз. Ошентип, биз түндө үйгө кеч кайттык.

29-иш. Макалды жатка билип алгыла.

Макалдар.

1. Билимдүү менен жолдош болсон, билимин аларсын.
Ууру менен жолдош болсон, уятка каларсын.
2. Бекер отурганча, бекер иште.
3. Кары келсе—ашка,
жаш келсе—ишке.
4. Эр кадырын эл билет.
5. Жалкоого шылтөо көп.
6. Эселек эмне дебейт?
Эр эмгегин жер жебейт.

30-иш. Өзүнөрчө бир нече жалаң сүйлөмдөр ойлоп жазгыла.

§ 5. Жайылма сүйлөм.

Конгуроо катуу (кандай?) шыңгырады.
Класста (кайда?) сабак башталды.
Мугалим сабакты (эмнени?) түшүндүрдү?
Окуучулар жакшы (кандай?) тыңшады.
Асан суроо (эмне?) сурады.
Мугалим жооп (эмне?) берди.

Баш мүчөлөрдөн башка айкындооч мүчөлөрү да бар сүйлөмдөрдү жайылма сүйлөм дейбиз.

Мисалы:

Конгуроо катуу шыңгырады.
Класста сабак башталды.
Окуучулар жакшы тыңшады.

31-иш. Төмөнкү жалаң сүйлөмдөргө ылайыктуу айкындооч сөздөр кошуп, жайылма сүйлөмдөр түзгүлө.

Окуучулар окуду. Сүрөтчүлөр түшүрдү. Комузчулар чертти. Ырчылар ырдады. Бийчилер бийледи. Сугатчы сугарды. Орокчулар орду. Малчылар келди. Саанчылар саады.

32-иш. Аңгемени окугула. Жайылма сүйлөмдөрүн дептеринерге көчүрүп, айкындооч сөздөрүнүн астын сызгыла.

ТУРУМТАЙ.

Күз. Эгин оруму бүтө жаздап калган кез эле. Асан турумтайын кондуруп, аңызды аралап бара жатат. Аркасынан Кербышты менен мен да жеттим. Аңгыча аттардын туягынын астынан быррр этип, бир бөдөнө уча берди. Асан турумтайын шилтеп калды. Аттарга камчы уруп, аркасынан биз да жөнөп калдык. Турумтай асманга бир атып чыкты да бөдөнөнү шап илип алды.

Антип-минтип биз жеткенче, турумтай бөдөнөнү мыжыгып өлтүрүп, моюн этинен беш-алты чокуп жиберген экен.

Ошентип, ошол күнү Асандын турумтайы тогуз бөдөнө алды.

Ал күнкү биз көргөн кызыктарды сураба. Турумтайын алгыр болсо, бүркүттүн тамашасы четте калгыдай.

33-иш. Төмөнкү жалаң сүйлөмдөрдү, кашанын ичиндеги суроолорго карай, жайылма сүйлөмгө айлантып жазгыла.

БАЛЫК УУЛОО.

Балдар (эмнеге?) барышты. Алар (эмне?) алышты. (эмнеге? эмне салышты?) салышты. Кайырмак (эмнеге?) чөктү. Балыктар (эмнени?) көрүштү. Балык (эмнеге) илинди. Абыл тез эле (эмнени) серпти. Каңылтыр булак этип барып жерге түштү. Асан (эмнени) баса калды. Балдар көп (эмнени) кармашты. Алар эң жакшы дем алышты. Үйлөрүнө көп олжо менен кайтышты.

34-иш. Сүйлөмдөрдү окугула. Айкындооч мүчөлөрүн ооз эки айтып бергиле.

1. Балдар аңгеме окушту. 2. Апам Айшага көйнөк тикти. 3. Атам күрөк чапты. 4. Абыл жолдошуна китеп берди. 5. Жаңыл сүрөт салды. 6. Окуучу кат жазды. 7. Эжекем бээ саады. 8. Мугалим окуучуларга тапшырма берди. 9. Адый ударник болду. 10. Эгин текши кыр жапты. Көк башылар суу башында болушту. Чөп көп чабылды.

35-иш. „Тазалык“ деген макаланы окугула. Ар бир сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн ажыраткыла.

ТАЗАЛЫК.

Бердиш дайым таза жүрөт. Күндө эрте туруп, таза авада түрдүү кыймылдар жасайт. Ич көйнөгүн чечип салып, кө-

күрөгүнө чейин бети-башын таза жууйт. Дайым кийимдерин щёткалап, бут кийимин сүртөт. Чачы да көп өспөйт, тырмактары да өз увагында алынат. Анын китеп-дептерлери да таза жана бүтүн. Колуна эч качан сыя жукпайт.

Сабактан үйгө кайтканда, тамак жээрдин алдында дайым колун жууйт. Мен Бердиш менен төрт жылдан бери бир класста окуйм. Ошондон бери тазалык жагынан мугалим андан эч кемчилик таба элек.

36-иш. Макалдарды окуп, маанисине түшүнгүлө. Дептеринерге көчүрүп, ээлеринин астын сызгыла.

Макалдар.

1. Дени соонун—жаны соо.
2. Биринчи байлык—ден соолук.
3. Жуурат төгүлгөн жерде жук калат.
Ат оонаган жерде түк калат.
4. Бар качааган кутулбас,
Жок качааган тутулбас.
5. Байтал минсе—кулун жок.
Саамал ичсе—кымыз жок.
9. Кайгы өмүр кесет.
Калп ырыс кесет.

37-иш. Өз оюндардан чыгарып, он жайылма сүйлөм жазып келгиле. Жазган сүйлөмүндүн айкындоочторунун астын сызгыла.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРОЛОЛОР.

Кандай сүйлөмдөрдү жайылма сүйлөм дейбиз?
Жайылма сүйлөмдө сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн башка дагы кандай мүчөлөрү болот?
Жалаң сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?

§ 6. Толук жана кемтик сүйлөмдөр.

38-иш. Тик сызыктын эки жагындагы сүйлөмдөрдү окуп, тушташ сүйлөмдөрдү салыштыргыла. Тик сызыктын сол жагындагы сүйлөмдөрдүн кайсы мүчөсү кемип айтылган? Байкагыла.

1. Сабакты жакшы билди.	1. Асан сабакты жакшы билди.
2. Докладды өтө уккулуктуу жасады.	2. Мугалим докладды өтө уккулуктуу жасады.

3. Кызык китеп окудум.
4. Клубга кетти.
5. Кат жаздым.
6. Мектептен келди.

3. Мен кызык китеп окудум.
4. Ал клубга кетти.
5. Мен кат жаздым.
6. Айша мектептен келди.

Кээде сүйлөмдүн ээси же баяндоочу кемип, айтылбай да калат. Кээде ээси да, баяндоочу да түшүп калат. Мындай сүйлөмдү **кемтик сүйлөм** дейбиз.

Кемтик сүйлөмдүн кемиген мүчөлөрүн мурдагы сүйлөмдөрдүн жардамы аркылуу табабыз.

Мисалы:

- *Сен кандай китеп окудуң?*
- *Кызык китеп окудум (кемтик сүйлөм).*
- *Айша кайдан келди?*
- *Сабактан келди. (кемтик сүйлөм).*
- *Асан кайда кетти?*
- *Клубга кетти. (кемтик сүйлөм).*

Ээси да, баяндоочу да бар сүйлөмдү **толук сүйлөм** дейбиз.

Мисалы:

- Мен кызык китеп окудум.*
- Айша сабактан келди.*
- Асан клубга кетти.*

39-иш. Төмөнкү сүйлөмдө дүн кемтик сүйлөмдөрүн бир башка, толук сүйлөмдөрүн бир башка көчүргүлө:

Суук кетти. Күн жылый баштады. Оор кийимдерибизди чечип таштадык. Мектептин короосун тазаладык. Короого топ, чычкан-мышык ойнойбуз. Конгуроо болгуча, биздин ойногонубузду карап турушат. Кээ бир күндөрдө экскурсияга алып барчу болду. Мектеп жерине жемиш айдоого камындык. Бизге эгинге ылайыктуу жерди көрсөттү.

40-иш. Сүйлөмдөрдүн кемтик сүйлөмдөрүн ажыраткыла. Кемтик сүйлөмдөрдүн кемиген мүчөлөрүн алдыңкы сүйлөмдөргө карай тапкыла.

- Асан кайда жүрөт?
- Шаарда.
- Асан шаарда эмне кылып жүрөт?
- Шаарда окуп жүрөт.
- Асандын агасы кайда окуйт?

- Москвада окуйт.
- Ал Москвага качан кетти?
- Быйыл кетти.
- Колхозуңарда клуб барбы?
- Бар.
- Сен китепти кайдан сатып алдың?
- Магазинден.

41-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Ичиндеги кемтик сүйлөмдөрүн толук сүйлөмгө айлантип жазгыла.

- Сен кандай окуп жатасың?
- Жакшы окуп жатам.
- Үйүңөр мектептен алыспы?
- Көп алыс эмес.
- Колхозуңарда канча түтүн бар?
- Жүз жыйырма.
- Атаң эмне кызмат иштейт?
- Усталык кылат.
- Энең эмне кызмат кылат?
- Саан саайт.
- Эжең иштейби?
- Мугалим.

42-иш. Аңгемени окугула. Кемтик сүйлөмүн ажыраткыла.

КӨК КОЗУ.

Акмат үйүнө кире бергенде, мас болгон кишидей темтеңдеп, ирегеде басып турган көк козу, Акматтан качамын деп, мүдүрүлүп кетти.

Акмат китебин жерге коё коюп, козуну жерден көтөрүп алып:

- Эне! бул кайсы койдун козусу?— деди.
- Боз койдун козусу.
- Баягы менин нанымды колдон талашып жечү койдун козусубу?
- Ошонун козусу.
- Ал качан тууду?
- Бүгүн.
- Козуну ким алып келди?
- Атаң.
- Эне, көк козуну мага бергиле! Мен багайын!
- Мейлиң, балам, сен бак. Көп эмизип, ичин өткөзүп же такыр эмизбей, ачка өлтүрүп койбосоң эле болду.

Энесини жообуна Акмат аябай кубанды: „Бул козуну мен багып, мен чоңойтом“—деп, көк козуну бооруна кысып, маңдайынан сылап, тумшугун бетине тийгизди.

43-иш. Би нече сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Ал сүйлөмүнөрдүн ичинде кемтик сүйлөм да, толук сүйлөм да болсун. Кемтик сүйлөмүнөрдүн астын сызып койгула.

§ 7. Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр.

44-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ар бирөөн айрым эки сүйлөмгө ажыратууга болобу?

Биринчи сүйлөмдө канча ээ, канча баяндооч бар?
Экинчи сүйлөмдө канча ээ, канча баяндооч бар?
Үчүнчү сүйлөмдө канча ээ, канча баяндооч бар?
Бул үч сүйлөмдөн айрым-айрым алты сүйлөм түзгүлө.

1. Сабак бүттү да, окуучулар үйлөрүнө тарашты.
2. Күн басылды, бирок жер кургаган жок.
3. Жаз келди да, көк чыкты.

45-иш. Тие сызыкчанын эки жагындагы сүйлөмдөрдү бирине бирин салыштырып жүргүлө. Оң жагында канча, сол жагында канча сүйлөм бар?

Оң жагындагы сүйлөмдөрдү бир башка, сол жагындагы сүйлөмдөрдү бир башка көчүрүп келгиле.

1. Кар жаады. Суук болду.	1. Кар жаады да, суук болду.
2. Суук болду. Муз тонду.	2. Суук болду да, муз тонду.
3. Сентябрь болду. Окуу башталды.	3. Сентябрь болду да, окуу башталды.
4. Күн тийди. Ава жылыбады.	4. Күн тийди, бирок ава жылыбады.
5. Асан окуду. Кат жазган жок.	5. Асан окуду, бирок кат жазган жок.
6. Сабак бүттү. Окуучулар тараган жок.	6. Сабак бүттү, бирок окуучулар тараган жок.

Бир нече сүйлөм кошулуп, бир сүйлөм катарында айтылып, тутумдаш бир маани түшүндүрсө, андай сүйлөмдү кошмо сүйлөм дейбиз.

Мисалы:

Кар жаады да, суук болду.

Суук болду да, муз тоңду.

Күн тийди, бирок ава жылыбады.

Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген айрым сүйлөмдөрдү жеке-жеке бөлүп айтсак, андай сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөм дейбиз.

Мисалы:

Кар жаады.

Күн тийди.

Суук болду.

Муз тоңду.

46-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен кошмо сүйлөмдөрүн ажыраткыла.

Жай өттү. Күз жетти. Чөп чабылды да, сары кыр үймөктөр үйүлдү. Күн жаады, бирок чөптөр чириген жок. Эгин орулду. Кырман басылды. Колхозчулар эпкиндүү иштеди да, план толук орундалды. Биздин колхоз планын эрте толтурду да, ударниктер сыйлык алышты.

47-иш. Төмөнкү кошмо сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө айландыкыла.

Асан окуду да, мен тыңшадым. Мен айттым да, Айша жазды. Бердиш куудулданды, бирок мен күлбөдүм. Абыл суроо берди да, мен жооп кайтардым. Мен суроо бердим, бирок Абыл жооп бере албады. Кеч болду да, оюн башталды. Мен ырдадым да, Асан мондалин чертти.

Кошмо сүйлөмдү да, үчүн, кийин байламталары тутумдаштырса, байламталардан кийин үтүр коюлат.

Мисалы:

Күн жылыгандан кийин, көк чыкты.

Жаз келди да, күн жылыды.

Чөп узарган үчүн, мал тоюнду.

Эгер кошмо сүйлөмдү бирок байламтасы

тутумдаштырса, **бирок** байламтасынан **мурда** үтүр коюлат.

Мисалы:

Жаз келди, бирок мал жайлоого чыга элек. Окуу бүттү, бирок окуучулар үйлөрүнө тарай элек.

48-иш. Төмөнкү кошмо сүйлөмдөрдү көчүрүп тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

1. Таң атты да гудок кыйкырды. 2. Жумушчулар жыйналышты да иш башталды. 3. Мен мектепке бардым **бирок** Асан келбеди. 4. Күн бүркөлдү **бирок** жаан жабады. 5. Сабак кызык болду да увакыт тез өттү. 6. Мен сүрөт тарттым да Бердиш кат жазды. 7. Мен мектепке жеткенден **кийин** окуу башталды. 9. Күн жааган **үчүн** жер көгөрдү.

49-иш. Төмөнкү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн да, бирок байламталарынын жардамы аркылуу кошмо сүйлөмдөр түзгүлө. Тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

1. Күн ысый баштады. Мен үйгө жетүүгө шаштым. 2. Мен кайырмак салдым. Иним тор жайды. 3. Мен ырдадым. Ал комуз чертти. 4. Күн тийди. Шүүдүрүм кургады. 5. Күн күркүрөдү. Чагылган жарк-журк этти. 6. Ай жарык тийди. Алыстагы пароход көрүнбөдү. 7. Жемиш бактары гүлдөдү. Күкүк келбеди. 8. Жай келди. Мал жайлоого кетти. 9. Мал төлдөдү. Айран көбөйдү. 10. Чөп чабылды. Үймөк үйүлдү.

50-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

1. Окуу бүткөндөн **кийин** дем алыш башталат. 2. Чөп чабылгандан **кийин** эгин бышат. 3. Күн жаанчыл болгон **үчүн** чөп көп болду. 4. Кызыл-Кыядан шамал болгон **үчүн** келдө толкун башталды. 5. Ал станцияга жеткенден **кийин** поезд жөнөп кетти. 6. Мугалим ангемени эки сыйра окуп бергенден **кийин** окуучулар ойдон жазууга киришти. 7. Бердиш башталгыч мектепти бүтүргөндөн **кийин** ата-энеси шаарга көчүп кетти. 8. Эжем малдын төлүн бүт асыраган **үчүн** сыйлык алды. 9. Биздин колхоз эгин планын эрте орундаган **үчүн** башкармабыз кызыл тактага жазылды.

51-иш. Төмөнкү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн да байламтасынын жардамы менен кошмо сүйлөмдөр уюштургула. Да байламтасынан **кийин** үтүр койгула.

1. Машина келди. Биз жөнөп кеттик. 2. Дежурный конгуроо берди. Балдар класска киришти. 3. Кеч кирди. Эл орунга отурду. 4. Кой короого келди. Саанчылар чакала-

рын алып үйдөн чыгышты. 5. Саат тогуз болду. Мекемеде кызмат башталды. 6. Биз кырга чыктык. Алыстан айыл көрүндү. 7. Паровоз гудок берди. Станция көрүндү. 8. Колхозчулар жакшы иштеди. Эгиндин түшүмү мол болду. 9. Асан жакшы окуду. Атасы өтө кубанды. 10. Малчылар малды жакшы бакты. Малдын төлү көп болду.

52-иш. Төмөнкү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн *бирок* байламтасынын жардамы менен кошмо сүйлөмдөр түзгүлө. *Бирок* байламтасынан мурда үтүр койгула.

Биз Асандын келерин күттүк. Асан ал күнү келбеди. 2. Күн бүркөлдү. Жаан жаабады. 3. Коён качып жөнөдү. Мергенчинин тайганы көрбөй калды. 4. Бердиш көгүчкөнгө тузак тартты. Көгүчкөн тузакка илинген жок. 5. Мугалим суроону көп сурады. Абыл эч жаңылбады. 6. Клубда жыйналыш болду. Аягында оюн да коюлду. 7. Быйыл кыш кыйын болду. Мал чыгымга учураган жок. 8. Окуу жылынын башында Айша Абылдан жакшы окуду эле. Окуу жылынын аягында Абыл Айшадан озуп кетти. 9. Ашым мыкты окуйт. Абдыш да андан калышпайт. 10. Ар түрдүү китепти көп окуш керек. Кезеги менен кино, театрға барып турганда өтө пайдалуу.

53-иш. „Ленин атанын осуяты“ деген макаланы окуп, мазмунун айтып бергиле.

ЛЕНИН АТАНЫН ОСУЯТЫ.

Ленин ата ар дайым жаштарды билимдүү болууга, адамгерчиликтин бардык өнүгүшүндө түзүлгөн маданиятты ачык түшүнүүгө үндөгөн. Коммунизмди куруу үчүн, жаштар терең билимдүү жана маданияттуу болуш керек деген. Ошондуктан, Ильич комсомолдордун III съездинде жаш жеткинчектерге: „Окуу, окуу жана окуу“—деген осуятты айткан.

Лениндин өзү да жеткен окумуштуу болгон. Чет тилдердин бир канчасын жакшы билген.

Владимир Ильич айрыкча тартиптүү, кичи пейил жана

сылык болгон. Өзү чоң кызматта иштеп турса да бирөөгө бой көтөрчү эмес.

Бир күнү Владимир Ильич, кечинде окуу үчүн, китепканадан бир нече сөздүк алмакчы болуп, китепкананын кызматчысына мындай деп кат жазган экен: „Эгер китепкананын тартиби боюнча, сөздүктөрдү үйгө алууга мүмкүн болбосо, кызмат бүткөндөн кийин, бир түнү окуп берүү үчүн, сөздүктөрдү бере туруунузду сурайм. Эрте менен эрте кайра тапшырам“.

54-иш. Макалдарды окуп, маанисине түшүнгүлө.

Макалдар.

1. Улук болсон, сылык бол.
2. Улууга—урмат, кичүүгө—ызат.
3. Сылыкка сен деп айткан—өлүм.
4. Жакшы сөз жан семиртет, жаман сөз мээ чиритет.

55-иш. Төмөнкү кошмо сүйлөмдөрдүн жазылбай калган бөлүгүн улап жазгыла.

1. Мурда жер соко, буурусун менен айдалчу эле, бирок азыр. . . . 2. Жаз эрте келди да. . . . 3. Асан бүгүн шаарга бармакчы эле, бирок. . . . 4. Жаан басылды да, ... 5. Күн бүркөк эле, бирок. . . . 6. Балдардын баары сабактан кийин үйлөрүнө тарашты, бирок мен. . . . 7. Алтын менен Ай-нур чанага отурушту да, Гүлхайыр менен Жаркын. . . . 8. Биздин колхоз эгинди эрте алды да, планды. . . . 9. Мен көпкө чейин күтүм, бирок Асан. . . . 10. Оюнду да ойноо керек, бирок сабакты. . . .

Кошмо сүйлөмдөрдү анткени, себеби, демек байламталары тутумдаштырса, байламталардан мурда—**үтүр**, байламталардан кийин **сызыкча** коюлат.

Мисалы:

Мен жолоочумду көп күткөнүм жок, анткени—поезд увагында келди.

Күн кызарып батты, демек—эртең жаамгыр жаайт.

Мектептин коңгуроосу угулуп турат, себеби—биздин үй мектепке өтө жакын.

56-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү жерлерине жазуу белгилерин койгула.

1. Быйыл күн жаанчыл болду демек күзүндө түшүм мол болот.
2. Кызыл-Омполдун үстүнө булут пайда болду демек

бүгүн Ысык-көлдө толкун болот. 3. Окуу аяктагандан кийин мен колхозго барамын анткени ата-энем колхоздо иштейт. 4. Эсептин төрт амалын жакшы билиш керек себеби ансыз эсеп маселелерине түшүнүү кыйын. 5. Түндө өтө салкын болду себеби кече көчкө күн жааган. 6. Сен саат бирден кечикпей кел анткени бир жарымда киного белет сатылат. 7. Театрда түнкү саат 12 ге чейин болдум анткени Айчүрөк операсын көрдүм.

57-иш. Бир нече кошмо сүйлөмдөр ойлогула. Кошмо сүйлөмдөрүнө анткени, себеби, демек байламталары аркылуу тутумдашсын. Тиешелүү жерлерине жазуу белгилерин койгула.

58-иш. „Ленин жөнүндө“ деген макаланы окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Кошмо сүйлөмдөрдү тутумдаштырган байламталарын ажыраткыла.

ЛЕНИН ЖӨНҮНДӨ.

Веретенников боюнча.

Мен сиздерге биздин улуу жолбашчыбыз Владимир Ильич Лениндин бала чагы жөнүндө сүйлөп беремин.

Мен чоң бактылуу экенмин, анткени—мен Владимир менен бала кезден бирге өсүп, бирге ойноп, бирге чоңойдум. Анын энеси—Мария Александровна Ульянова менен менин энем—экөө эже, сиңди эле.

Володя Ульянов Волганын боюнда туулуп, гимназияны бүткөнгө чейин, ошол жерде турган. Азыр ал шаар Ульяновск деп аталат.

Мен азыр жетимиш жаштамын, бирок Володянын бала чагындагы кыял-жоруктары азыр да күнү бүгүнкүдөй менин эсимде турат.

Мен ар дайым өтө жумшак мүнөздүү, саргыч чачтары жазы маңдайына жабыла түшүп турган, адамга бир түрдүү сүйкүм чачып, балбылдап күйүп турган кой көздүү, тайманбас курч, шамдагай, аша чаппаган, кээде айрыкча кескин сүйлөгөн, бирок эч качан олдоксондук кылбаган, чарчы бойлуу баланы көз алдыма элестетем. Ал тик жакалуу кастюм кийип, гимназиялык пальтосун желбегей жамынып жүрө турган (Ал кезде орто мектеп гимназия деп атала турган).

Бала кезинде Володя ушундай болгон. Ал сөзмөр болучу, бирок өтө сезгич, сөздү таап сүйлөгөн жана кандай шарттарда болсо да эч качан сүрдөбөгөн, эпчил, өткүр бала эле.

8. Көп ээлүү бирикме сүйлөм.

— *Айша, Айнур, Алтын, Жаркындар лагерден келишти. Быйыл кой, эчки, уй жана жылкылар жакшы семирди.*

Чүй өрөөнүндө кызылча, буудай, арпа, күрүч, жүгөрү көп айдалат.

Кыргызстандын түштүгүндө пахта жана жер-жемиш көп.

Бир эле сүйлөмдүн ичинде бир нече ээси болсо, мындай сүйлөмдү көп ээлүү бирикме сүйлөм дейбиз.

Бирикме сүйлөмдөрдү окуганыбызда, ар бир ээге үнүбүз бөлүнүп чыгат.

Жазууда ээлердин арасын үтүр менен ажыратабыз.

Мисалы:

Айнур, Алтын, Жаркындар лагерден келишти.

Арпа, буудай, таруу орулду.

Эгерде ээлери *жана, менен, же* деген байламталар аркылуу тутумдашса, үтүр коюлбайт.

Мисалы:

Абыл жана Алым келди.

Абыл менен Алым келди.

Арпа же таруу орулат.

Эгерде ар бир ээлерден кийин *да, же* деген байламталардын бирөө улам кайталанса, жазууда эки *да* нын, эки *же* нин арасына үтүр коюлат.

Мисалы:

Быйыл төртүнчү классты Эмиль да, Марр да бүтөт.

Киного бүгүн же Жеңиш, же Эркин келет.

59-иш. Сүйлөмдөрдү окуп, ээлерин айтып бергиле.

Торгой, кара чыйырчык жана чабелекей келди. Эркектер жана аялдар эгин айдоого чыгышты. Абыл да, Ашым да биздин класста окуйт. Бердиш менен Бейше топ ойноду.

60-иш. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, ээлеринин арасын үтүр менен ажыраткыла.

1. Эсепти сен да тиги да Асан да Үсөн да чыгарды.
2. Фрунзе Пржевальски Ош Токмок Жалал-Абад—Кыргызстандын ири шаарлары. 3. Аркар марал кулжа тоо теке Кыргызстандын тоолорунда өтө көп. 4. Кыргыздын Ала-Тоосунан бугу да аюу да жолборс да көп кезигет. 5. Сазан канылтыр жаян деңиздерде болот. 6. Жазында Ысык-Көлдөн

өрдөк да куу да чүрөк да кезигет. 7. Балдар абышкалар жана кемпирлер колхоздо оор кызмат кылышпайт. 8. Доклад кино жана концерт клубда болду. 9. Биздин райондун борборунда театр да клуб да китепкана да оорукана да орто мектеп да бар.

61-иш. Ырды көчүрүп, ээлеринин астын сызгыла.

Ала барчын, курч текөөр
Бүркүтү бар Ала-Тоо.
Таштан ташка секирген
Түлкүсү бар Ала-Тоо.
Арча, кайың, карагай,
Четини бар Ала-Тоо.
Ала-Тоонун арасын
Айбандары жойлогон.
Аюу жолборс, сүлөөсүн
Аралашып ойногон.

Б. Жоомарт.

62-иш. Ангемени окугула. Бирикме сүйлөмдөрүн бир бөлөк, кошмо сүйлөмдөрүн бир бөлөк көчүрүп, ээлеринин астын сызгыла.

КҮЗ.

Жай кетип, күз келди. Эртели-кеч суук шамал сого башгады. Күн кыскарып, түн узарды. Чөптөр саргарып, жалбырактар бүрүштү. Эгин жыйналып, мал тоодон түштү. Күн суук тартып, келгин куштар кайтышты.

Курт-кумурскалар, чымын-чиркейлер, сууктан качып, чээндерине кирди. Эл кышка камынды.

Уйлөр, мал короолор ремонттолду. Малдын жем-чөбү камдалып, эл кыштоолоруна конду.

63-иш. Бир нече көп ээлүү бирикме сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Ээлеринин астын сызып, тиешелүү жерлерине жазуу белгилерин койгула.

64-иш. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, көп ээлүү бирикме сүйлөмдөр түзгүлө.

Үлгү: Фрунзеде завод, фабрика, комбинаттар көп.

1) Завод, фабрика, комбинат; 2) тери, жүн, эт, май, сүт; 3) коон, дарбыз, пияз, сабиз; 4) мектеп, мончо, ашкана; 5) шаар, кыштак; 6) колхоз, совхоз; 7) керки, күрөк, айры, тырмоо; 8) кагаз, карындаш, китеп, дептер; 9) оромпой, токту сурамай, дүмпүлдөк, шабиет; 10) козу, улак, кулун, тайлак; 11) нан, туз, чай, ширеңке; 12) күз, кыш, жаз, жай.

*Булбул сайрайт, секирет, талпынат.
Гүл өнөт, өсөт, көгөрөт, гүлдөйт.
Айгул өсөт, чоңоет, окуйт, билим алат.*

Бир эле сүйлөмдүн ичинде бир нече баяндоочу болсо, мындай сүйлөмдү көп баяндоочтуу бирикме сүйлөм дейбиз.

Бирикме сүйлөмдү окуганда, ар бир баяндоочко үнүбүз бөлүнүп чыгат.

Жазууда баяндоочтордун арасы үтүр менен ажыратылат.

Эгерде баяндоочтор *жана, да, же* байламталары аркылуу тутумдашса, баяндоочтун арасына үтүр коюлбайт.

Мисалы:

Трактор айдайт жана себет.

Трактор айдайт да себет.

Асан жазды же унутту.

Эгерде баяндоочтордон кийин *да, же* байламталары улам кайталанса, эки да нын жана эки *же* нин арасына үтүр коюлат.

Мисалы:

Асан же келет, же келбейт.

Айша окуйт да, жазат да.

65-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

1. Трактор айдайт себет жана орот. 2. Алма гүлдөйт мөмөлөйт жана бышат. 3. Киши көрөт жүрөт ойлойт иштейт. 4. Күн чыгат ысытат батат. 5. Мал төлдөйт жайылат көбөйөт. 6. Бүркүт түлөйт учат шаңшыйт алат. 7. Өрдөк сүзөт учат чүмкүйт. 8. Күз келет кетет.

66-иш. Ангемени окугула. Көчүрүп, баяндоочторунун астын сызгыла. Тиешелүү жазуу белгилерин койгула.

КАТУУ ШАМАЛ.

Асмандан ала булут өйдө-ылдый көчүп ава сууна баштады. Тоо жактан катуу шамал сокту. Жыгачтардын жалбырактарын түшүрүп топуракты уюлгутту. Шамал улам катуулады боз үйлөрдүн түндүк жабууларын делпилдетти жыгачтардын бутактарын качыратты. Ойноп жаткан балдар

шашылды жүгүрүштү жана ызы-чуу менен үйлөрүнө жөнөштү.

67-иш. Берилген бирикме сүйлөмдөргө да, жана, же байламталарын катыштырып көчүргүлө. Тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

Комбайнн орот басат сапырат. Ат кошкурат үркөт киши-нейт. Биз окуйбуз жазыбыз ырдайбыз. Асан ойнойт ырдайт бийлейт. Көл мелмилдейт толкуйт шарпылдайт. Мен бөбөгүмдү багам эркелетем көтөрөм ойнотом. Отунду таарыйм жарам жагам. Эжем эрте турат чайды кайнатат жүктү жыят үйдү шыпырат.

68-иш. „Жай“ деген аңгемени окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Ичинен көп баяндоочтуу бирикме сүйлөмдөрүн ажыраткыла.

ЖАЙ.

Жай мезгили бүткүл жаратылыштын баарына көрк берет. Жер көрктөнүп, бак-дарактар жашыл жалбыракка оронот. Күн нурун төгүп, бүткүл жаратылыштын баарына кыймыл киргизет. Гүлдөр ачылып, булбулдар сайрайт. Колхоз талаасы эгинге толот. Ат кара тил болуп, мал семирет. Канаттуулар уя басып, балапан чыгарат. Эгин кыр жаап, андан кийин богок байлайт. Аарылар улам бир гүлдөн бир гүлгө учуп-конуп, бал тартышат. Жайында мал төлдөп, айран, жуурат, кымыз көбөйүп, элге, жерге береке кирет.

69-иш. Көп баяндоочтуу бирикме сүйлөмдөн бир нече сүйлөм жазып келгиле. Жазган сүйлөмүнөрдүн арасына байламталарды да катыштыргыла.

§ 9. Көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм.

*Кызыл, жашыл, көк, сары гүл өстү.
Биз коён, тоок, музоо, каз бактык.
Асан китеп, газета, журнал окуду.
Мен кагаз, карандаш, сыя алдым.*

Бир эле сүйлөмдүн ичинде бир нече айкындоочу болсо, андай сүйлөмдү көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм дейбиз.

Бирикме сүйлөмдү окуганыбызда, ар бир айкындоочторго үнүбүз бөлүнүп чыгат.

Жазууда айкындоочтордун арасын үтүр менен ажыратабыз.

Эгерде айкындоочтор *жана, менен, же байлам-*талары аркылуу тутумдашса, айкындоочтордун арасына үтүр коюлбайт.

Мисалы :

Мен коён, тоок багам.

Мен коён жана тоок багам.

Мен коён менен тоок багам.

Мен коён же тоок багам.

Эгерде *да, же* байламталары улам кайталанса, эки *да* нын жана эки *же* нин арасы **үтүр менен** ажырайт.

Мисалы :

Мен коён да, музоо да багам.

Мен же коён, же музоо багам.

70-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн айкындооч сөздөрүн ажыраткыла.

1. Биздин колхоздо асыл тукумдуу, аргымак айгыр бар.
2. Биздин колхозго эки кабат, чон, орто мектеп салынды.
3. Классыбызда үлгүлүү, тартиптүү, отличник окуучулар көп.
4. Магазинде кызыл, сары, көк, жашыл боёктор сатылды.
5. Пахтанын, эттин, эгиндин, жүндүн планы толду.
6. Май айында биз Биринчи Май жана Жеңиш майрамын майрамдайбыз.

71-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, айкындооч сөздөрүнүн астын сызып койгула.

Балдар бака, көнөк баш, балык, чегиртке кармашты. Биз топ, ак чөлмөк, жоолук таштамай ойнодук. Окуучулар кетмен, күрөк, керкилери менен огородго жөнөштү. Колхоз таруу, пахта, буудай, жүгөрү септи. Талаадан биз гүл, бүлдүркөн, кожогат тердик. Карышкыр токойдо, тоодо жана адырда жүрөт.

72-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү жерлерине үтүр койгула.

Түлкү ойдо да кырда да токойдо да таалада да бар. Шамал алдыдан да туурадан да сокту. Ат арпа да сулу да жүгөрү да жана чөп да жейт. От дүркүрөп чатырап алоолонуп күйдү. Мышык чычканды чымчыкты жана көгүчкөндү да кармайт.

СУУНУН АЙЛАНЫШЫ.

Агын суу булактан башталат. Бир нече кичине суулар кошулуп чоң агын сууга айланат. Суу адамдарды айбан дарды өсүмдүктөрдү сугарат жана тегирмендин парасын жүргүзөт. Майда булактар кошулуп чоң сууга айланат. Суу же башка бир агын сууга же көлгө же деңизге куят. Өзөндөрдөн көлдөрдөн деңиздерден суу бууга айланат. Буу туман жана булутка айланат. Булуттарды тумандарды шамал туш тушка айдайт. Булуттан суу же жамгыр же кар же мөңдүр же кыроо же бувак түрүндө жерге түшөт. Алардан кайра булактар өзөндөр көлдөр деңиздер пайда болот. Ошентип суу бирде буу бирде туман бирде жамгыр бирде суу болуп өзгөрүлүп жүрө берет.

§ 10. Бирикме сүйлөмдө жалпылагыч ээ жана айкындоочтор.

Шаар, кыштак—**баары** гүлдөдү.

Үчөө тен: Айша да, Асан да Муса да келди.

Биз киного, театрга магазинге—**баарына** бардык.

Баарына тен: киного да, театрга да, магазинге да бардык.

Кээде көп ээлүү жана көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөргө *баары, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө* деген сөздөр да катышат. Бул сөздөрдү **жалпылагыч сөздөр** дейбиз. Жалпылагыч сөздөр көп ээлерди да, көп айкындоочторду да жалпылайт.

Жалпылагыч сөздөр көп ээлерди жалпыласа, аны **жалпылагыч ээ** дейбиз. Жалпыланып турган ээлерди **санак ээлер** дейбиз.

Жалпылагыч ээ **санак** ээлерден кийин келсе, жалпылагыч ээден мурда **сызыкча** коюлат.

Мисалы:

Асан, Айша—экөө келди.

Шаар, кыштак—баары гүлдөдү.

Жалпылагыч ээ санак ээлерден мурда айтылса, жалпылагыч ээден кийин **кош чекит** (:) коюлат.
Мисалы:

Экөө тең: *Асан да, Айша да келди.*

Баары тең: *Шаарда, кыштак да гүлдөдү.*

Жалпылагыч сөздөр айкындоочторду жалпыласа, аны жалпылагыч **айкындооч** дейбиз. Жалпыланып турган айкындоочторду **санак айкындоочтор** дейбиз.

Жалпылагыч айкындооч санак айкындоочтордон кийин келсе, жалпылагыч айкындоочтон мурда **сызыкча** коюлат.

Мисалы:

Биз киного, театрға, магазинге— баарына бардык.

Жалпылагыч айкындооч санак айкындоочтордон мурда келсе, жалпылагыч айкындоочтордон кийин **кош чекит** коюлат.

Мисалы:

Мен үчөөнө тең: Асанга, Айшага, Мусаса дептер сатып келдим.

74-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн беш-алтоон дептеринерге көчүргүлө. Жалпылагыч сөздөргө байланыштуу болгон жазуу белгилерди байкагыла.

1. Мен, сен, ал—**үчөөбүз** жазында лагерге барабыз.

2. **Үчөөбүз тең:** сен, мен, ал болуп лагерге барабыз.

3. Алар арашанга да, жайлоого да—**баарына** барышат.

4. Мен **төртөөн тең:** ырдаганды да, ойногонду да, бийлегенди да жана окуганды да жакшы көрөм. 5. Кара чыйырчык да, чабалекей да, **баары тең**—келгиндер. 6. Жаратылыштын **баары:** суу да, жер да, тоо да, токой да жазында көркүнө чыгат. 7. Мен айрыкча үч нерсени: китеп окуганды, эсеп чыгарганды жана бийлегенди жакшы көрөм. 9. Мен, сен—**экөөбүз** быйыл 4-классты мыкты бүтүрүшүбүз керек.

75-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен жалпылагыч ээлүү жана жалпылагыч айкындоочтуу сүйлөмдөрдү тандап, дептеринерге көчүргүлө. Жалпылагыч сөздөрдүн астын сызып койгула.

Күн улам ысып бара жатат. Түштүк жактан бизге келгиндердин баары: кара чыйырчык, ала чыйырчык, торгой, күкүктөр келе баштады. „Жаз жарыш маалы“—деген. Жазында адамдар гана эмес, канаттуу куштар да тынч алышпайт. Алар бардык жерге: бири—тамдын төбөсүнө, бири—дарактардын бутагына, бири—жарлардын боорлоруна уя салышат.

Уяларына жумшак нерселердин баарын: кургак чырпыктарды, кылдарды, жүндөрдү, тыбыттарды ташып келе беришет.

76-иш. Өз оюндан жалпылагыч ээлүү жана жалпылагыч айкындоочтуу бир нече сүйлөмдөр жазып келгиле. Жазган сүйлөмдөрдүн ичинен жалпылагыч ээлер менен жалпылагыч айкындоочтордун астын сызып койгула. Жазуу белгилеринин туура коюлушуна этиге болгула.

§ 11. Каратма сөз.

Асан, тез кел!

Жолдоштор, адабият кружогоуна жазылгыла!

Кымбаттуу курдаштар, илим-билимге умтулгула!

Алган милдеттенмеңди, Асан, качан аткарасың?

Баягы айтканыңды орундаттыңбы, досум?

Бирөөгө тике көздөлүп айтылган сөздү **каратма** сөз дейбиз.

77-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинде каратма сөздөр барбы? Болсо, айтып бергиле.

1. Туулуп-өскөн жерим, качан да болсо, сен мага сүйгүнчүктүүсүң! 2. Кымбаттуу агай, мени айылга өзүңүз менен кошо ала кетиңиз! 3. Эй, токтой тур, курдаш! 4. Окууну эртели-кеч, иним, эсинден чыгарба!

5. **Ук**, жер жүзү, Тяньшандай кеним бар!

Ук жер жүзү, Чүй боорундай жерим бар!

Тыңша, Бээжин, тыңша, **Берлин**, **ук**, **Лондон!**

Жер жүзүнө айта турган кебим бар.

Жуусуп.

Каратма сөз бир сөздөн да, бир нече сөздөрдөн да түзүлөт.

Мисалы:

Агайындар эмгек менен эл көгөрөт, эрикпей, эмгек кылгыла!

Кымбаттуу курбум, эмне үчүн кат жазбайсың?

Аскасы бийик Ала-Тоо, Сагынып, алыстан уулуң кат жазат.

78-иш. Алгач бир гана сөздөн түзүлгөн каратма сөздүү, андан кийин эки сөздөн түзүлгөн каратма сөздүү, эң акырында үч жана үчтөн көп сөздөн түзүлгөн каратма сөздүү сүйлөмдөрдү көчүргүлө.

1. Өткүн-өткүн, өтө жаа! 2. Абыл, сен унутчаак адатыңды качан коёр экенсиң? 3. Кымбаттуу Ата мекеним, мен ар дайым сени менен сыймыктанам! 4. Эр Манас, мен кантип гана Бээжин көрбөйүн. Мен кантип гана Бээжин билбейин! 5. Айланбай, ак куу, сырыңды айт! 6. Таалайлуу замандын ырыстуу жаштары, билим кенин казгыла! 7. Ай, балдар, мектептен кечикпегиле! 8. Кой, балам, тартиптүү бол, сылык жүр! 9. Иним, он өлчөп, бир кес, ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө!

Каратма сөз сүйлөмдүн башында да, ортосунда да аягында да келет.

Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн башында келсе, каратма сөздөн кийин **үтүр** же **илеп** белгиси коюлат.

Мисалы:

Апа, мени эртең эртерээк ойготуңузчу!

Жигиттер! Мына Москвага келдик!

Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан **үтүр** менен бөлүнөт.

Мисалы:

Эсебиңерди, балдар, чыгардыңарбы?

Жүгүр, балам, тез жүгүр!

Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн аягында турса, каратма сөздөн мурда **үтүр**, каратма сөздөн кийин, сүйлөмдүн маанисине карай же **чекит**, же **суроо белгиси**, же **илеп белгиси** коюлат.

Мисалы:

Сага кат келиптир, Бердиш.

Жыйналыш качан болот, агай?

Зор билимдүү, узун өмүрлүү бол, балам!

79-иш. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү жерлерине жазуу белгилерин койгула. Каратма сөздөрүнүн астын сызгыла.

1. Окуу керек жигит. 2. Ар нерсенин жолдош ыгы бар. 3. Каркыра турна желе тартат! 4. Рахмат эне берген ашыңызга! 5. Ай сен бир аз токтой турчу! 6. Абыл сен көптөн бери көрүңбөй, кайда жүрөсүң? 7. Ардактуу жеңе алыстан салам жиберем! 8. Жумаш бир аз ырдап, күү чертсен!

80-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ээсин каратма сөзгө айлантып көчүргүлө. Тиешелүү жерлерине жазуу белгилерин койгула.

1. Пионерлер Ленин осуятын орундап жатышат. 2. Балдар ынтымактуу иштеп жатышат. 3. Кызыл желектер желпинип турат. 4. Калың токой шуулдап турат. 5. Куштар сайрап жатат. 6. Ысык-Көл толкуду. 7. Чырак балбылдап күйүп жатат. 8. Ашым созолонтуп ырдады. 9. Ал безелентип күү чертти.

Үлгү: 1. *Пионерлер, Лениндин осуятын орундагыла!*

81-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн каратма сөздөрүн сүйлөмдүн ортосуна келтирип көчүргүлө. Каратма сөздүн астын сызып, эки жагынан үтүр менен ажыраткыла.

Абыл, сен мында качан келесиң?
Балдар, Ленин угологуна баралы!
Айша, сен экөөбүз сабакты качан бышыктайлы?
Эже, бери келиңизчи!
Класском, бизге дептерди качан бересиз?
Жолдоштор, Ленин туусун жогору көтөргүлө!

82-иш. Катты окуп, маанисин сүйлөп бергиле. Каратма сөздөрүн ажыраткыла.

„Кымбаттуу туугандар, кыйышпас достор! Даңктуу Кыргызстандын өкүлдөрүнө салам айтабыз! Эркин кыргыз элине салам жиберебиз!

Туугандар! Биздин шаарыбыз өзүнүн мыкты уулдарын жоого каршы жиберди. Алардын жүздөгөндөрүн биздин заводдун большевиктик традицияга берилген кариялары бышыктырып өстүргөн.

Ленинграддыктар жеңе албай турган кыйынчылык жок. Муну согуш майдандарынан көрүп олтурабыз. Биздин Советтик Армия үчүн курал-жабдык чыгарып жаткан заводдубузга эч ким кесир кыла албайт!

Күндүн эң суугунда, тамактын тартышында, эч иштөөгө мүмкүн эмес деген шарттарда да иштегенбиз, иштеп да жатабыз. Биз, согушта биздин аскер жеңсин деп, колубуздан келген эмгегибиздин эч нерсесин калтырбай, согуш жакка жөнөтүп турабыз.

Мына, ушундай каардуу күндөрдө, сиздер Ленинградга даңктуу кыргыз элинин сыйлык белектерин жеткирип келиңиздер.

Кымбаттуу достор!

Сиздер—ыраакы тылда, биздер душмандын курчоосунда турабыз, бирок ойлогон ой, көздөгөн максатыбыз—бир. Сиз

дер узак жол басып, бардык тоскоолдуктардан өтүп, ошол бирдиктүүлүк сезимиңиздерди бизге жеткирдиңиздер.

Ленинград жалгыз эмес. Бардык совет эли ленинграддыктар менен бирге.

83-иш. Жыйналыш жөнүндө, сейилдикке чыгуу жөнүндө, огороддо иштөө жана киного баруу жөнүндө каратма сөз катыштырып, кулактандыруу жазгыла.

84-иш. Жолдошуңарга же мугалимиңерге, же китепкананын кызматчыларына арнап, кыскача кат жазып келгиле. Каратма сөзгө байланыштуу кандай жазуу белгилери коюларын эсиңерден чыгарбагыла.

85-иш. Окуган „Эне тил“ китебинердин ичинен каратма сөздүү 5 сүйлөм көчүрүп келгиле.

§ 12. Төл жана бөтөн сөз.

1. Ленин атабыз: „Ар бир ашмачы аял мамлекеттин ишин алып жүрө алгыдай болсун“,—деген.

2. Сталин атабыз: „Большевиктер ала албай турган эч кандай чеп жок“,—деген.

86-иш. Жогоруда берилген мисалдарды окугула.

Ар сүйлөм нече бөлүмдөн турат? Бул сүйлөмдөрдө жазуу белгилери кандай коюлган?

Кээде автор өз сөзүнүн арасына башка бирөөнүн сөзүн да кыстарып кетет.

Автордун өз сөзүн төл сөз дейбиз.

Төл сөздүн арасына, мааниси жана калыбы өзгөртүлбөй, киргизилген бирөөнүн сөзүн бөтөн сөз дейбиз. Бөтөн сөз жазууда ар дайым тырмакчанын („ “) ичине алынат, окуганда үн менен бөлүнөт.

Мисалы:

1. Элде мындай макал бар: „Касап энесине сөөк сатат.“

2. „Балалуу үй—базар, баласыз үй—мазар,“—деген.

Эгер бөтөн сөз автордун сөзүнөн мурда келсе, бөтөн сөздүн аягына, маанисине карай, үтүр же чекит, же суроо белгиси, же илеп белгиси коюлат. Ал белгилерден кийин сызыкча жазылат.

Мисалы:

1. „Кана, киного барбайбызбы?“ — деди Асан.
  2. „Быйыл жаз кечигип келди.“ — деди Муса.
  3. „Бах, бүгүнкү ава кандай сонун!“ — дешип, эс алып жаткандар көкүрөктөрүн керип, терең-терең дем алышты.
  4. „Бүгүн театрға баралы,“ — дебеди беле? Бөтөн сөздүн биринчи сөзү ар дайым баш тамга менен жазылат.
- Эгерде бөтөн сөз автордун сөзүнөн кийин келсе, бөтөн сөздөн мурда кош чекит (:) коюлат.

Мисалы:

Ошондо Чубак муну айтат:
„Ногойдон нойгут кем беле?
Чубактан Манас эр беле?“

87-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн төл сөздөрү менен бөтөн сөздөрүн ажыраткыла.

— Сен мында жапжалгыз турасыңбы? — деп, мен кыздан сурадым.

— Жалгыз элемин, — деди кыз, үлдүрөгөнүнү менен.

— Сен Лесниковдун кызы эмессинби?

— Ооба, Лесниковдун кызымын, — деди ал.

Кээде сүйлөшкөн эки кишинин ар бирөөнүн сөзү жаңы жолдон башталып, алдына **сызыкча** коюлат. Мындай учурда бөтөн сөз тырмакчасыз жазылып, эки жагынан **сызыкча** менен бөлүнөт.

Мисалы:

— Сен качан келдиң? — деди Асан.

— Мен кечинде келдим, — деди Муса.

— Ашым да келдиби? — деди Асан.

— Жок, ал эртең келет, — деди Муса.

88-иш. Сүйлөмдөрдү окугула. Бөтөн сөзү жана автордун сөзү кайсы? Ажыраткыла.

1. „Энемди көрдүңбү?“ — деп, кичинекей секелек сары кыз алдыбыздан чыкты. 2. „Ышкын тердиңерби?“ — деп,

атасы балдарынан сурады. 3. „Атасы кайраттуу болсо, уулу уяттуу болот.“ — деди Бейше. 4. Кырман сузуп жаткан атасы, Асанга: „Бекер турганча, балам, бекер иште!“ — деди. 5. „Тамагыңды ичтиң, кийиминди кийип, кызым, бакчаңа жөнө!“ — деп, Умсунай кызынын чекесинен сылады. 6. „Сабагыңарды жакшы окугула. Үйгө барганда, ата-энелериңерге жардамдашкыла!“ — деп, мугалим көп айта турган. 7. „Күн, таза ава, күчтүү тамак, таза суу — адамдың досу,“ — деди доктор.

89-иш. Бөтөн сөздүү сүйлөмдөрдөн беш-алты сүйлөм ойлоп жазгыла. Жазуу белгилерин туура коюп, бөтөн сөздү тырмакчанын ичине алгыла.

90-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүргүлө. Бөтөн сөзүнүн астын сызгыла.

1. „Ким иштебесе, ал тиштебейт,“ — деген Ленин. 2. Ленин ата: „Сабатсыз өлкөдө социализм куруу мүмкүн эмес,“ — деген. 3. Улуу Сталин: „Кайра куруу доорунда техника бардыгын чечет,“ — деген. 4. „Эгин үчүн күрөшүү — социализм үчүн күрөшүү,“ — экенин ар дайым эсте туталы. 5. „Жазуучулар — адам жанынын инженерлери,“ — деп, улуу Сталин айткан.

Кээде, автордун өз сөзү катышпай, сүйлөмдөрдүн бардыгы ылгый бөтөн сөздөрдөн түзүлөт.

Мындай сөздөрдү суроо, жооп иретинде айтылган сүйлөшүү сөздөрү же диалогдуу сөздөр дейбиз.

Жазууда ар бир сүйлөөчүнүн сөзү тырмакчага алынбай, жаңы жолдон башталып жазылат, ар бир жаңы сөздөн мурда сызыкча коюлат.

М и с а л ы :

- *Иштер кандай?*
- *Жакшы.*
- *Быйыл төртүнчү классты бүтүрөсүңбү?*
- *Албетте.*
- *Окуулар кандай?*
- *Бардык сабактан отличникмин.*

91-иш. Төмөнкү диалогдуу сүйлөмдөрдүн ар бирөөнү жаңы жолдон жазгыла. Тишелүү жерлерине сызыкча койгула.

Кайнабаган сууну ичпей жүргүлө. Макул, ичпей жүрөдү. Эртең экскурсияга барабыз. Камыңгыла! Камынып жатабыз.

Тишиңерди күндө таза жууп жүрөсүңөрбү? Ооба, щётка менен жууп жүрөбүз. Асан, сенин атаң колхоздун эмнеси болуп иштейт? Меним атам колхоздун ат багары болуп иштейт. Аттары семиз, жоору жокпу? Семиз, бирөөнүн да жонунда жооруу жок.

92-иш. Төмөнкү үзүндүнү окуп, бөтөн сөз жана каратма сөздөрүн тапкыла.

КҮТҮЛБӨГӨН КАБАР.

Алымдын баккан аты—төртөө: бирөө—Шаньянын тору жоргосу, бирөө—Зуннахундун кара жоргосу; аларга күнүнө үч маалдан жем берип, алты маалдан чөп салуу, эки маалдан жалгыздан сугаруу, кир жугузбай, жууп- тарап багуу, Алым үчүн кыйын түйшүк болду. Кыйын да болсо, эки айдан бери чыдап, жакшылык үмүтүн күтөт, бирок көздөгөн максаты жөнүндө эч бир шоола жок. Көңүлүнө төтөп кылган Анархан менен ушул күнгө чейин сүйлөшө элек. Өткөн жума күнү гана: „Баккан аттарың үчүн рахмат, Алым! Бул сыяктуу адал кызматыңан береке табарсың, Алым!“—деген. Андан мурун ооз ачып, сүйлөгөн эмес. Алым өзү оролтуп сөз айтууга ыңгайы да келбеген. Керимахун болсо, эртелік аттарды көргөндө: „Жарайсың, Алым,“—деп гана коёт. Башка сөз айтпайт, айтууну каалабайт дагы. Ошондуктан, эки айдан бери сөз болунбай келе жатат.

К. Жантөшев.

93-иш. „Гаврошту, окуп, бөтөн сөздөрүн ажыраткыла.

ГАВРОШ.

Ошол увакытта Парижде кандай окуялар болуп турган! Франциядагы ал-авал коркунучтуу эле. Эл жакыр, жумушчулар нансыз, Парижде өз ичинен чыккан уруштар, Лиондо пролетарлардын кыр көрсөтүүлөрү...

Жакырчылыкты жок кылуу, алдуулардын алсыздардан айбандарча пайдаланууларын токтотуу, эмгекке карата эмгек акыны белгилөө, балдарды милдеттүү түрдө окутуунун жолун ачуу, акыл-эсти өстүрүү, колду бош тургузбоо керек. Социализм ушуларды айткан.

Караңгы бурчтарда ичкилик орундарында: „Урушалыбы? же күтөлүбү?“—деген маселе талкууланып жатты. Биринчи кабар берүүдө көчөгө чыгуу тууралуу жумушчулардан ант

алышып жатат. Көчөлөрдөн үндөөлөрдү окушат. Полициялардын айрым бөлүктөрүнөн: „Өкмөттү тилдешип жатат.“ — деген кабарлар келе баштады.

Бир жумушчу: „Биз үч жүз кишибиз, эгер жыйырма тыйындан жыйнасак, бир жүз элүү франк болот. Аны ок менен дарыга жумшоо керек,“ — дейт.

Экинчи бир жумушчу: „Эки жумадан кийин биз жыйырма беш миң болобуз, ошондо өкмөт менен күч сынашабыз,“ — дейт.

Үчүнчүсү: „Мен түн ичинде уктабайм, себеби—түнү бою ок даярдап чыгам“, — дейт.

Көчөлөргө үндөө баракчаларын жабыштыруу көбөйө берди. Эбегейсиз чоң Париж замбиректин гана үнүн күтүп турат. Ал бир жолу атылса—болду. Анын үнү чыгары менен мылтык атылат, ок жамгыры жаайт...

Виктор Гюго.

94-иш. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, жазуу белгилерин койгула.

- Бала сага эмне керек Адашып жүрөсүңбү
- Жок жылкычыларды издеп жүрөм
- = Жылкычыларды эмне кылат элең жылкычы—менмин
- Мени Сиздерге башкарма жиберди эле Башкарма жылкычылар жылкыларын тоодон айдап келсин Райондон мал доктору келди Жылкыларды докторго көрсөтөбүз Түштөн кийин жылкыга туз беребиз деди.
- Башка эмне айтарың бар
- Башка айтар сөз жок Болсо, бара көрөрсүз

95-иш. Төмөнкү макаладагы сүйлөмдөргө коюлган жазуу белгилерин түшүндүргүлө.

Бир күнү балдар эртең менен класска келсе, класстын ичинде бир узун бойлуу абышка терезелерди жаап жүрөт. Ал абышка эч кимге сүйлөбөйт да, карабайт да. Эңкейип өзүнүн ишин иштеп жүрөт. Мүнөзүнө караганда, ачуусу чукул көрүнөт.

Аны балдар тегеректей түшүп, жабалактап, андан суроолор сурай баштады.

- Абышка, сиз жаңы келген сторожсузбу?
- Ооба, жаңы келдим.
- Атыңыз ким?
- Атантай.

Абышка эч үн чыгарбай, терезенин жанында өзүн тегеректеп турган балдарды мостоюп тиктеп турду. Балдар да,

дагы эмне деп сурарын билишпей, тиктеп туруп калышты. Дал ошол учурда балдардын ичинен бир жүрөктүүсү:

— Сен ачуулусунбу? деп, — сурай калды.

— Таанышканда билесиңер, — деди абышка.

— Сен өтө ачуулу абышка болушун керек. Көз карашыңда бир кеп бар. Эмне үчүн бизди үтүрөйө карайсың?

Бул сөздөн кийин балдардын баары кыраан каткы күлүп калышты. Мостоюп турган абышка да күлүп жиберди. Анын калың кирпичтеринин арасынан жымындап турган жайдары көздөрү, жоош жана боорукерчиликтин нурун чачып турду.

96-иш. Ангемени окуп, бөтөн сөздүү сүйлөмдөрүн көчүрүп алгыла.

БОРООНДУУ КҮНҮ.

Кай жыл экени жадымда жок, январь айынын бир суук күнү жол келе жатып, кеч кирип бараткан кезде, бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында жалгыз үй болучу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүнө алдымдан утур кардуу бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган чама жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда, мурунтан согул турган аңгемелери бөлүнгөн да жок. Жанымдагы кишиге аркасын ыктай, отту карай демитип, этегин жамаачылаган көк мата көйнөгү бар, оттун табына бөрткөн кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелек кыз отурат. Ушуга көзү менен мурду жазбай окшогон бир орто жашаган аял казан-аяк жак менен алаксып жүрдү.

Конор-конбосум али ачылган жок, анткени—үй тар, адамы көп. Балким, мына бу казандагы тамак ичилгенден кийин, бирөө:

„Чырагым, эми жайды көрүп турасың“ — дей турганын ким билди. Мага келгенден ыкласын салып отурган кемпирдин колунда бийлик жогун, а дегенден эле байкагам.

Ушундан кийин каланган оттун арасын козголоп коюп, куураган чачынын арасына кол жүгүртүп, кежиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей жакындай түшүп, акырын гана кемпир:

„Бөрк алдында не болбойт. Дос—душманды айрып жүр! Жок, барда бирдей болуш керек!“ — деди.

Түн бир талай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыгарылды. Самандын ачуу түтүнү чамгарактан чыкпай, уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арка-

нын омурткасы тийген. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бир демесин жулкуп жеп, күйпөңдөп, казандын жанына каралап отурат.

„Отту жарыгыраак кылып койгулачы“,—деп, бирөө чулчуңдап чайнап жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук кылды.

Бул арада мындан бөлөк унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелек кыз колундагы каржиликти чагам деп, убараланып жатканда:

„Сый чабасың, түгөнгүр, кой!“—деп, ачууланып барып, энеси керкени колунан алып койду.

Мен жалгыз омуртканы мүлжүп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туш туштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп, бир демге калтырбай отоп жиберди.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин, журт орундарынан туруп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө шимшилеп кирип келген кара канчыкты: „Кет!“—деп, жаза-буза бир сала, жолунда кыйрайып турган сынык эргилчекти түзөп коюп, каңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

Э. Мукай.

97-иш. Өз оюндан бөтөн сөздүү бир нече сүйлөм ойлоп жазгыла. Жазуу белгилерин этиет менен тууралап койгула.

98-иш. „Бороондуу күнү“ деген аңгеменин аягын окуп, мазмунун башынан аягына чейин сүйлөп бергиле. Кошмо сүйлөмдөрүн жана каратма сөздүү сүйлөмдөрүн көчүргүлө.

Кемпир болбогондо, мен унутулуп кала жаздаган элем.

—Э, ботом, Жийдекан, бу бала эмне болот?—деди бир кезде ал.

— Апээй, катүгүн!.. Мен!..

Бул увакта кара сакал дагы бир жигит жатып алган.

— Женеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк корголор жерим жок болгондуктан келип отурам. Наяты бир түнөп кетет экенмин,—деп, мен да кемпирге кошумчалап койдум.

— Эми кандай кылам?.. Кап!.. Төшөктүн баары салынып!

— Баягы тердик кана?

Мунун жообу да бар экен:

— Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга чолоо жер да калбаптыр...

— Иш кылып бирдеме бер.

— Болсо, мен аяп отурамбы? Жүк тирелип тургандай

сүйлөйсүңөр да?!—деп, бу жерге келгенде кемпирди бир каарып өтү.

„Төшөнчү“—жаздыктын сыягын өзүм да көрүп турам!

Ошентип туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жиберген даялалчылардын сүрдөөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген кишиче, кынжылып барып, эңкейип, канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

— Ушул эле болот мага,—деп, ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым, жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда коломто.

От өчтү... Үй жер кепедей караңгы, жым-жырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман түндүк жабуу делшилдеп, үзүктү сабап турду...

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе, туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечээки мээримдүү кемпир да билбей калды.

Тышка чыксам, бороон басынча тартып калган экен, бирок күн али бүркөө.

Кантсе да, кечке жетермин деп ишенип, тээтиги көк тиреген мунарага окшогон, ак кардуу бийик зангелди бет алып, бир талаада кетип бара жаттым. Бүгүн карасам, ошондон бери баскан сансыз жол булдурап алда кайда калган!

Ооба, буга таң кала турган эчтеме да жок, анткени—ал кездерде—эриксиз заманда кечирген өмүрүмдүн бул бир гана күнкүсү го.

Э. Мукай.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР.

1. Кандай сүйлөмдөрдү суроолуу, илептүү жана жай сүйлөмдөр дейбиз?
2. Жалаң сүйлөм жана жайылма сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?
3. Толук жана кемтик сүйлөмдөр деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?
4. Жөнөкөй сүйлөм деп кандай сүйлөмдү, кошмо сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз?
5. Бирикме сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз? Бирикме сүйлөмдүн канча түрүн билесинер? Айтып бергиле.
6. Каратма сөз деп эмнени айтабыз? Каратма сөздүү сүйлөмдөргө кандай жазуу белгилер коюлат?
7. Төл жана бөтөн сөз деп эмнелерди айтабыз?

§ 13. Ээрчиме жана ээрчибес мүчөлөр.

1. *Тиги келе жаткан Асанбы?*
Акырда жем жеп жаткан атпы?

Бул салып жатканыңар уйбу?
2. Асан билим алууга талапкер.
Бул ишке Муса жоопкер.

Сөз мүчөлөрү өзгөрүшүнө карай экиге бөлүнөт:

1. Ээрчиме мүчөлөр.
2. Ээрчибес мүчөлөр.

99-иш. Төмөнкү үзүндүнү окугула, асты сызылган сөздөрдүн унгусу менен мүчөсүн ажыраткыла. Унгуунун аяккы тыбышын жана мүчөнүн башкы тыбышын байкагыла.

Абакен Кошой кеп айтат:
„О, Бокмурун, — деп айтат, —
Аш бербе десе, болбойсун,
Канкор Манас көк жалга
Же кеңеш салып койбойсун,
Иничек, аш берген киши күнөкөр.
Иничек, аш берген киши айыпкер.
Сага милдеттүү конок талапкер.
Сураса кытай Мааникер,
„Бер“ десе Манас, бере бер.“

(Манастан).

Үлгү: Аба — кең.

100-иш. Төмөнкү унгу сөздөрдү көчүрүп, эк, эке деген мүчөлөрдү айкаштыргыла. Бул мүчөлөрдүн өзгөргөн, өзгөргөнгөнүн байкагыла.

ага	уста
жеңе	жээн

101-иш. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп, ылайыгына карай кеч, кер, көр жөй деген мүчөлөрдү айкаштыргыла.

Араба	дуба	зыян	шылдын
кызмат	сүт	бара	тамаша
мээнет	талап	асыл	бозо

Үлгү: Арабакеч, дубакөй

Үндүү жана үнсүз тыбыштары унгу сөздүн аяккы муунун же эң аяккы тыбышын ээрчибей, дайыма бир калыпта турган мүчөлөрдү ээрчибес мүчөлөр дейбиз.

Мисалы: Мээнет — мээнеткеч
Араба — арабакеч
Зыян — зыянкеч

102-иш. *Эк, Эке, тай* деген мүчөлөрдү ылайыгына карай, төмөнкү сөздөргө ооз эки айкаштыргыла.

Аба, коён, эже, апа, эне, кыргый, ага, ини.

103-иш. Төмөнкү сөздөргө *дын, га* деген мүчөлөрдү айкаштырып көчүргүлө. Бул мүчөлөрдүн үндүү жана үнсүз тыбыштарынын өзгөрүшүн байкагыла.

Театр	ат	ала	сүрөт
Каз	баш	жаш	көмүр
Мал	кыштак	токой	темир

104-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүрүп, асты сызылган сөздөрүнүн унгусу менен мүчөсүн ажыраткыла.

1. Окууга талапкер баланын бирөө—Асан. 2. Бердиштин атасы ашкан заяпкер адам. 3. Биздин кер бышты өтө жемкор. 4. Элибиздин маданияты өстү, илимпоздордун саны көбөйдү. 5. Алым жеткен дүнүйөкор адам, анын колунан эч нерсе чыкпайт. 6. Жума элге белгилүү жалакордун бири. 7. Ар бир ишке амалкөйлүк керек.

Унгу сөздүн аяккы муунун же эң аяккы тыбышын ээрчип, үндүү, үнсүз тыбыштарын өзгөртүп турган мүчөлөрдү ээрчиме мүчөлөр дейбиз.

Маселен:

Бала—баланын. *Эне*—эненин.

Төө—төөнүн. *Тоо*—тоонун.

Мында мүчөдөгү үндүү *ы* тыбышы, *и, у, ү*, болуп өзгөрдү.

Мал—малдын, *ат*—аттын.

Мында мүчөнүн башкы үнсүз *н* тыбышы *д, т* болуп өзгөрдү.

105-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Кара менен бөлүнгөн сөздөрдүн унгусу менен мүчөсүн ажыратып, ээрчиме мүчөлөрдү тапкыла.

Жай аяктап, күз башталды. Эң мурун колхозчулар чөптөрүн чабышты. Чөпчүлөр эки түркүн болуп иштешти. Биринчиси чөп чапкыч машиналар менен иштешти. Экинчилери жалаңдаган чалгычылардан болду. Машина менен иштегендер жумуштарын өтө тез бүтүрүштү. Чалгычылар машиналар менен бирдей иштебесе да эпкиндүү иштешти. Чөп чапкыч машинасы жок бригадалар жумуштарын өтө кечендеп бүтүрүштү. Колхоздун кыштоолоруна тоодой-тоодой сары кыр үймөктөр үйүлдү. Быйыл да былтыркыдай,

жазга маал чөптөн өксү болуп калбайлы дешип, колхоздор чөптү өтө көп чабышты.

103-иш. Төмөнкү сөздөрдүн аягына ээрчиме мүчөлөрдөн айкаштыргыла.

Кой. Пионер. Окуучу. Мектеп. Балык. Эрмек. Жумушчу. Ленинград. Көл. Көмүр. Кереге.

107-иш. Төмөнкү сөздөргө: **тай**,—**ке**,—деген ээрчибес мүчөлөрдү айкаштыргыла. Мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Улгу: **Агатай.**

Ага. Эже. Эне.

103-иш. „**Канаттуулар**“ деген ырды окугула. Кара менен жазылган сөздөрдөн ээрчиме мүчөлөрдү тапкыла.

КАНАТТУУЛАР.

Асман менен зыпылдап,
Лаачын—куштун бөрүсү.
Ала карга, чар карга—
Канаттуунун бөөшү.
Токсон түрдүү кубулган,
Тоту куштун жүнүчү!
Буруп-буруп сайраган,
Булбул куштун үнүчү!
Жалпылдаган кулалы
Жагалмайга күлүүчү.
Өз колунан келбеген,
Ошенетип жүрүүчү.
Толуп жаткан канаттуу,
Торгой экен чечени.
Чакылдаган баччагар,

Чакчыгайдын месели.
Койбой туруп туураган,
Кулун менен текени,
Бу түгөнгүр баччагар,
Бир жагынан каңшылап,
Күчүк болуп кетеби?
Кыраандыгы куштардын
Лаачын кушка жетеби?
Куудулдугу **чымчыктын**
Чакчыгайга жетеби?
Жарганаттын жүнү жок,
Жабылбаган этеги.
Таңга жакын сайраган
Күкүк куштун эшени.

109-иш. Ангемени окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. *Бүркүт, коён, улар, жылкычы* деген сөздөргө айкашкан мүчөлөр өзгөрүш жагынан ээрчиме мүчөлөрбү же ээрчибес мүчөлөрбү? Ажыраткыла.

КОЁНДОН ДА КОРКОК.

Биз үйгө кайра кире берерде, далбактап учкан бир бүркүт көрүндү. Жаныбыздагы бээ саандан келе жаткан жылкычы:

„Тиги сызып келе жаткан бүркүттү көрдүңбү? Буюрса, бизди олжолуу кылат экен,“—деп, анын учуп бара жаткан жагын кыңкая карап, күнгө чагылышкан көзүн күлүмсүрөтүп, күңк этип койду.

Жанагы сайраган улар бүркүттү сездиби же жокпу? сызгырылтып жана ышкырып калды.

Бүркүт адатынча, кым дей түшкөндөй, канатынын күүсүн ылдамдатып, асманга көтөрүлө берди.

„Аа, уларды кудай урду, кызыкты көрүп ал, иним,“—деди да көнөгүн байбичесине бере коюп, мени ээрчитип, жанагы бадалды карай ылдамдады.

Бүркүт көөкөрдөй боло түшүп, уларды качырып сала берди. Улар жан айласын таппай, мандай жактагы калын четин-шилбинин арасына карай шашты. Бүркүт кайра оңдоно бергенче, улар көзөмөлдөгөн жерине жете конду.

— Айтпадым беле, кайран бүркүтүм, иничегимди олжолуу кылбадыбы. Жүр, уларды таап алалы дей салды,—жылкычы.

— Кандайча? Кантип таап алабыз?—дедим мен.

Ал күлдү да:

Дүйнөдө коён эмес, улар коркок. Бүркүт бир эле качырып, кайра көтөрүлдү дегенче, улардын жүрөгү жарылып өлдү дей бер. Улар бүркүттөн качты эле болду, аман кутулганына карабай, өлүп калат—деди.

Четиндин наркы четиндеги балдыркандын арасынан улардын өлүгүн таап алдык.

Бүркүт болсо, эч нерсени сезбегендей айланып-айланып туруп, кайдадыр жок болду.

Улар коёндон да коркок болот деген сөзгө ошол окуядан кийин гана ишендим.

О. Алыкулдан.

110-иш. Өз оюнардан бир нече сүйлөм түзгүлө. Түзгөн сүйлөмүңөрдүн ичиндеги сөздөрдө ээрчиме мүчөлөр да, ээрчибес мүчөлөр да болсун!

111-иш. Табышмактарды тапкыла.

Табышмактар.

1. Өрүүдө—кооз, көчкөндө—бооз.
2. Ичи бар, ичегиси жок.
3. Балдан таттуу, пахтадан жумшак, базарга сатса, бир тыйындык баасы жок.
4. Өмүр-өмүр-өмүрдөн,
Жаккан оту көмүрдөн.
Чыңыроо деген бир куш бар,
Жумурткасы темирден.

§ 14. Зат атоочтордун жөндөлүшү.

Аяккы муундары я, з, же ы тыбышы менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.

Үлгү:

Жөндө-мөлөр:	Жөндөмөлөрдүн суроолору:	зат атооч сөздөр:		уландылары
А.	<i>Ким?</i>	ата	мая	—
И.	<i>Кимдин?</i>	атанын	маянын	нын,
Б.	<i>Кимге?</i>	атага	маяга	га,
Т.	<i>Кимди?</i>	атаны	маяны	ны,
Ж.	<i>Кимде?</i>	атада	маяда	да,
Ч.	<i>Кимден?</i>	атадан	маядан	дан,
А.	<i>эмне?</i>	кыр	кыш	—
И.	<i>эмненин</i>	кырдын	кыштын	дын, тын
Б.	<i>эмнеге</i>	кырга	кышка	ка
Т.	<i>эмнени?</i>	кырды	кышты	ды, ты
Ж.	<i>эмнеде?</i>	кырда	кышта	та,
Ч.	<i>эмнеден?</i>	кырдан	кыштан	тан

112-нш. Төмөнкү сөздөрдү дептерге жазгыла. Кашаанын ичиндеги суроолорго карай, зат атооч сөздөргө тийиштүү жөндөмөлөрдү улагыла. Жөндөмө уландылардын үнсүз жана үндүү тыбыштарынын өзгөрүшүн байкагыла.

(*Ким?*) Аба . . . (*Кимдин?*) Аба . . . (*Кимге?*) Аба . . .
 (*Кимди?*) Аба . . . (*Кимде?*) . . . Аба (*Кимден?*) Аба . . .
 (*Эмне?*) чыны . . . . . чака . . . дария . . .
 (*Эмненин?*) чыны . . . чака . . . дария . . .
 (*Эмнеге?*) чыны . . . чака . . . дария . . .
 (*Эмнени?*) чыны . . . чака . . . дария . . .
 (*Эмнеде?*) чыны . . . чака . . . дария . . .
 (*Эмнеден?*) чыны . . . чака . . . дария . . .

113-нш. Төмөнкү, аягы жумшак үнсүз тыбыш менен бүткөн зат атоочторду көчүргүлө. Кашаанын ичиндеги суроолорго карай, үч чекиттин ордуна тийиштүү жөндөмөлөрдү улагыла.

(*Ким?*) кыз . Жамал . . Кадыр . . . Асан . . .
 (*Кимдин?*) кыз . Жамал . . . Кадыр . . . . Асан . . . .
 (*Кимге?*) кыз . Жамал . . . Кадыр . . . . Асан . . . .
 (*Кимди?*) кыз . Жамал . . . Кадыр . . . . Асан . . . .
 (*Эмнени?*) чыны . . чака . . . дария . . . .
 (*Кимде?*) кыз . Жамал . . . Кадыр . . . . Асан . . . .
 (*Кимден?*) кыз . Жамал . . . Кадыр . . . Асан . . . .

114-нш Төмөнкү, аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн, зат атоочторду дептерге көчүргүлө. Кашаанын ичиндеги суроолорго карай, тийиш-

Түү жөндөмөлөрдү улагыла. Жөндөмө уландылардын башкы тыбыштарынын өзгөрүшүн байкагыла.

(Эмне?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .
 (Эмненин?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .
 (Эмнеге?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .
 (Эмнени?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .
 (Эмнеде?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .
 (Эмнеден?) таш . . . ат . . . акак . . . мык . . .

1. Уңгунун аягы *а*, *я*, жана *ы* тыбыштарынын бирөө менен бүтсө, жөндөмө уландылар: *нын*, *га*, *ны*, *да*, *дан*, болуп айкашат.

Мисалы:

<i>Бала</i>	<i>кыя</i>	<i>чыны</i>
<i>баланын</i>	<i>кыянын</i>	<i>чынынын</i>
<i>Балага</i>	<i>кыяга</i>	<i>чыныга</i>
<i>баланы</i>	<i>кыяны</i>	<i>чыныны</i>
<i>балада</i>	<i>кыяда</i>	<i>чыныда</i>
<i>баладан</i>	<i>кыядан</i>	<i>чыныдан</i>

2. Уңгунун аяккы муунунда *а*, *я* жана *ы* тыбыштарынын бирөө болуп, уңгу жумшак үнсүздөр менен аяктаса, жөндөмө уландылар: *дын*, *га*, *ды*, *да*, *дан*, болуп айкашат.

Мисалы:

<i>кар</i>	<i>аял</i>	<i>кыз</i>
<i>кардын</i>	<i>аялдын</i>	<i>кыздын</i>
<i>карга</i>	<i>аялга</i>	<i>кызга</i>
<i>карды</i>	<i>аялды</i>	<i>кызды</i>
<i>карда</i>	<i>аялда</i>	<i>кызда</i>
<i>кардан</i>	<i>аялдан</i>	<i>кыздан</i>

3. Уңгунун аяккы муунунда *а*, *я* жана *ы* тыбыштарынын бирөө болуп, уңгу каткалаң үнсүздөр менен аяктаса, жөндөмө уландылар: *тын*, *ка*, *ты*, *та*, *тан* болуп айкашат.

Мисалы:

<i>таш</i>	<i>аяк</i>	<i>мык</i>
<i>таштын</i>	<i>аяктын</i>	<i>мыктын</i>
<i>ташка</i>	<i>аякка</i>	<i>мыкка</i>
<i>ташты</i>	<i>аякты</i>	<i>мыкты</i>
<i>ташта</i>	<i>аякта</i>	<i>мыкта</i>
<i>таштан</i>	<i>аяктан</i>	<i>мыктан</i>

115-иш. Төмөнкү жөндөмө уландыларга тийиштүү зат атооч сөз өйлөп айкаштыргыла.

1. . . . нын	2. . . . дын	3. . . . тын
. . . . га	. . . . га	. . . . ка
. . . . ны	. . . . ды	. . . . ты
. . . . да	. . . . да	. . . . та
. . . . дан	. . . . дан	. . . . тан

Аяккы мууну *е, э же и* тыбыштары менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү.

Үлгү:

жөндөмөлөр.	жөндөмөлөрдүн суроолору.	зат атооч сөздөр.			уландылары.
А.	<i>Ким? Эмне?</i>	эл	<i>кофе</i>	<i>ини</i>	—
И.	<i>Кимдин? Эмненин?</i>	элдин	<i>кофенин</i>	<i>ининин</i>	дин, нин
Б.	<i>Кимге? Эмнеге?</i>	элге	<i>кофеге</i>	<i>иниге</i>	ге
Т.	<i>Кимди? Эмнени?</i>	элди	<i>кофени</i>	<i>инини</i>	ди ни
Ж.	<i>Кимде? Эмнеде?</i>	элде	<i>кофедө</i>	<i>инидө</i>	де
Ч.	<i>Кимден? Эмнеден?</i>	элден	<i>кофеден</i>	<i>иниден</i>	ден

116-иш. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп, жөндөмө уландылар менен өзгөрткүлө. Унгу сөздүн аяккы муундагы үндүү тыбыштарга карай, уландылардын үндүүлөрүнүн өзгөрүшүн байкагыла.

Эже. Дене. Четин. кендир. Киши. Кемзел. Эжигей, Ээр.

117-иш. Төмөнкү, аягы үнсүздөр менен бүткөн зат атооч сөздөргө жөндөмө уландыларды айкаштыргыла. Унгунун аяккы тыбышына карай, жөндөмө уландылардын башкы үнсүздөрүнүн өзгөрүшүн байкагыла.

Эт. Элек. Ирик. Мектеп. Белес. Жем. Жээн. Жел. Ил-бээсин.

118-иш. Үч чекиттин ордуна тийиштүү зат атооч сөздөр таан айкаштыргыла.

1. . . . нин	2. . . . дин	3. . . . тин
. . . . ге	. . . . ге	. . . . ке
. . . . ни	. . . . ди	. . . . ти
. . . . де	. . . . де	. . . . те
. . . . ден	. . . . ден	. . . . тен

Аяккы мууну *э, е же и* тыбыштарынын бири менен бүткөн зат атоочторго жөндөмө уландылары *нин, дин, тин, ге, ке, ни, ди, ти, де, те, ден, тен* болуп айкашат.

Мисалы:

1. Эне— <i>эненин</i>	2. эл— <i>элдин</i>	3. эт— <i>эттин</i>
эне— <i>энеге</i>	эл— <i>элге</i>	эт— <i>этке</i>
эне— <i>энени</i>	эл— <i>элди</i>	эт— <i>эти</i>
эне— <i>энеде</i>	эл— <i>элде</i>	эт— <i>эте</i>
эне— <i>энеден</i>	эл— <i>элден</i>	эт— <i>этен.</i>

119-иш. „Акай мерген“ деген үзүндүнү окугула. Кара менен жазылган сөздөрдү дептерге көчүрүп, унгусу менен мүчөсүн ажыраткыла.

АКАЙ МЕРГЕН.

(Үзүндү).

Бир күнү Акай мерген келинчегин чакырып: „Сен [■]ок куя турган май сурап келчи,“—деди да **мылтыктын** майлыктарын чукулады. Өзү эритип алган коргошунун ары-бери кармап, балдарын эркелетти. Балдары атасынын жанында мергендин сүмбөсү менен ойноп отурушту эле.

— Майы менен да жерге кирсинчи!—деп, аялы кирип келип, мергенге ачууланды.

— Берген жокпу?

— Берген жок. Жөнү жок эле жумшай бересиң. Өзү-бүздүн колдо жок болгондон кийин, ким берсин!—деп, жашыды аялы.

Акай мерген оор улутунду да: „Жоктук уят эмес, байлык мурат эмес“—деген. Капаланба! энеси!—деп, кайра күлүмсүрөдү. **Ичтеги** капасын билгизбөө үчүн, жанындагы кара тоголок баласын **Мандайдан** жыттап калды.

Балдары атасынын ууга чыгууга камынып жатканын сезип, кубанышты.

— **Кийиктин** оң чүкөсүн өзүм алам,—деп, бир баласы жок чүкөнү ээлей баштады.

Акай **баранды** ийinine салды да үйдөн чыкты.

Кичүү уулу:—Кийикке мени да алпар!—деп, ээрчиди.

Аалыдан.

Аяккы мууну *ё, о же у, ю* тыбыштары менен бүткөн зат атоочтордун жөнделүшү.

Ү л г ү :

жөндө-мөлөр	Жөндөмөлөрдүн суроосу	Зат атоочтор			
А.	<i>Ким? Эмне?</i>	коён	жол	суу	куюн
И.	<i>Кимдин? Эмненин?</i>	коёндун	жолдун	суунун	куюндун
Б.	<i>Кимге? Эмнеге?</i>	коёнго	жолго	сууга	куюнга
Т.	<i>Кимди? Эмнени?</i>	коёнду	жолду	сууну	куюнду
Ж.	<i>Кимде? Эмнеде?</i>	коёндө	жолдо	сууда	куюнда
Ч.	<i>Кимден? Эмнеден?</i>	коёндон	жолдон	суудан	куюндан

120-иш. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп, жөндөмө уландыларын айкаштыргыла.

1. Тоо. Кулпу. Бугу. Аюу.
2. Жол. Кур. Тон. Кой.
3. От. Бут. Уук. Туюк. Боёк.

121-иш. Төмөнкү жөндөмө уландыларды көчүрүп, тийиштүү зат атооч сөздөр таап айкаштыргыла.

1. . . . тун,	2. . . . дун	3. . . . нун
. . . . ка	. . . . га	. . . . га
. . . . ту	. . . . ду	. . . . ну
. . . . та	. . . . да	. . . . до
. . . . тан	. . . . дан	. . . . дон

Аяккы мууну *ё, о, же у, ю* тыбыштарынын бири менен бүткөн зат атоочторго жөндөмө уландылары *нун дун, тун, го, га, ко, ка, ну, ду, ту, до, да, то, та, дон, дан, тон, тан* болуп айкашат.

М и с а л ы .

Боо—боонун	чок—чоктун	
боо—боого	чок—чокко	
боо—боону	чок—чокту	
боо—боодо	чок—чокто	
боо—боодон	чок—чоктон	
Коон—коондун	бут—буттун	кол—колдун
коон—коонго	бут—бутка	кол—колго
коон—коонду	бут—бутту	кол—колду
коон—коондо	бут—бутта	кол—колдо
коон—коондон	бут—буттан	кол—колдон

122-иш. Аяккы мууну *.э, о, у, ю*, тыбыштары менен бүткөн зат атоочторду таап жөндөгүлө

Аяккы мууну *ө* же *ү* тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.

А.	Күзгү	бөбөк	бөз	көпөлөк	төө
И.	Күзгүнүн	бөбөктүн	бөздүн	көпөлөктүн	төөнүн
Б.	Күзгүгө	бөбөккө	бөзгө	көпөлөккө	төөгө
Т.	Күзгүнү	бөбөктү	бөздү	көпөлөктү	төөнү
Ж.	Күзгүдө	бөбөктө	бөздө	көпөлөктө	төөдө
Ч.	Күзгүдөн	бөбөктөн	бөздөн	көпөлөктөн	төөдөн

Аяккы мууну *ө* же *ү* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө жөндөмө уландылар *нүн, дүн, түн, гө, кө, нү, дү, тү, дө, тө, дөн, төн* болуп айкашат.

123-иш. Төмөнкү сөздөрдү жөндөмөлөр менен өзгөрткүлө.
Үй. Өлкө. Өзөн. Үкү. Көл. Күл. Куч. Күкүк. Күрөк. Көкүрөк.

124-иш. Аяккы мууну *ө* же *ү* тыбыштарынан бүткөн сөздөрдү ойлон жазып, аягын жөндөмөлөр менен өзгөрткүлө.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРОЛОЛОР.

1. Эстегиличи, кандай сөздөрдү зат атооч дечү элек?
2. Зат атоочтун ичинен кандай сөздөр баш тамга менен жазылчу эле?
3. Ээрчиме мүчөлөр деп кандай мүчөлөрдү айтабыз?
4. Ээрчибес мүчөлөр деп кандай мүчөлөрдү айтабыз?
5. Аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн зат атооч сөздөр кандай жөндөлөт?
6. Аягы жумшак үндүү менен бүткөн зат атооч сөздөр кандай жөндөлөт?
7. Аягы каткалаң үнсүз менен бүткөн зат атооч сөздөр кандай жөндөлөт?

§ 15. САН АТООЧ.

125-иш. Төмөнкү табышмактарды окуп, жанлырмагын тапкыла. Кара менен жазылган сөздөр эмнени билгизет? Байкагыла.

Табышмактар.

1. Айтканымдын эсебине ким жетет?
Он эки бүркүт,
Кырк сегиз карга,
Үч жүз алтымыш беш чымчык
Баарысы биригип бир жумуртка тууйт.

Табышмактын жандырмагын ким чечет?

2. Бою бир карыш, сакалы миң карыш.
3. Алты төөгө аш жүктөдүк.
Курсагыбыз ачса да жей албадык.
4. Салдырдым даңгыр жолго эки жорго
Он жигит кызмат кылды араң зорго.
5. Эки айчык көл атасы бар.
Он сегиз сараң энеси бар.
Жүз алтымыш сегиз баласы бар.

126-иш. Төмөнкү ырды окугула. Кара менен жазылган сөздөр сүйлөмдөн кайсы сөздөргө тийиштүү экенин айтып бергиле.

КОШУМЧА ЭМГЕК.

Биздин койчу Коёнбай
Чылк кара боз койго бай.
Ак иштеген иши үчүн,
Сыйлык алды ушул ай.
Он беш кызыл козу алды,
Он беш тармал кошо алды.
Он беш айлык иши үчүн,
Он беш жылга жашарды.
„Соогатташы!“—эл барды.
Бири калбай тең барды.
Элди сыйлап, меймандап.
Отуз жылга жашарды.

О. Алыкул.

127-иш. Төмөнкү үзүндүнү окуп, кара менен жазылган сөздөр сүйлөмдөгү кайсы сөздөргө тийиштүү экенин байкагыла. Ал сөздөр эмнени түшүндүрүп турат? Айтып бергиле.

... Менин согуштагы эрдигиме кубанып турасыздар. Эгер бүгүн ата-энем жанымда турса, сиздер менен кошо кубанат эле,—деди да бир аз кыял сүрүп турду—Ашырбай. Колундагы папиросун бир эки соруп:

— Он жетинчи жылы ачкадан өлгөн алты бир тууганым түрүү болсочу. Арстандай жигит болуп, мени менен бирге согушка барышат эле. Жок дегенде сегиз эже-карындаштарымдан бирөө тирүү болсо эмне? Санитарка болуп эрлердин жанын коргошпойт беле?—деп, тим боло калды да андан кийин:

— Бул анчейин кеп. Болбогон ишти айтып жибердим окшойт. Кечериңиздер. Ошентип, он эки ай чалгында бол-

дум. Биринчи күндөр эң оор, коркунучтуу болду. Андан кийин көнүп кеттим. Такшалдым.

Аалыдан.

128-иш. Макаланы окуп, асты сызылган сөздөр эмне маани түшүн дүрөрүн байкагыла.

БИЗДИН КЫШТАК.

Ысык-Көлдүн күнгөй жак жээгиндеги чалкалаган көк түзөндөгү калың бактуу дүпүйгөн калаа—биздин кыштак. Пароход менен бара жатып, көлдүн ортосунан караганда, ал калдайып, мунарыктап көрүнөт. Жанына барсаң же араласан, авасы салкын, суусу таза, үйлөрү сонун, бактары калың, жемиши көп. Чыныгы серүүн кыштак. Көчөсү кеңири, аттары семиз, жигиттери чыйрак, келин-кыздары шайыр, карылары нускалуу. Кыштактын так ортосундагы көп терезелүү мектеп—илимдин, маданияттын борбору.

Мында үч колхоз, тогуз жүз эки түтүн эл, алты жүз кырк окуучу, эки магазин, бир клуб, огуз мугалим, үч врач, эки агроном бар. Биринчи колхоздун председатели депутат, экинчи колхоздун председатели окуудан жаңы кайтты. Мында он төрт бригада бар. Тогузунчу бригаданын бригадири Ленин орденин алган киши. Селсоветтин председатели орто билимдүү. Область боюнча биздин селсовет бардык иштен биринчи орунда.

Заттын санын, иретин билгизген сөздөрдү сан атооч дейбиз.

Заттын эсебин билгизип *канча? нече?* деген суроого жооп берген сан атоочторду эсептик сан атооч дейбиз.

Мисалы: *үч врач, эки агроном.*

129-иш. Заттын санын билгизе турган сан атооч сөздөр катыштырып бир нече сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Сан атоочтордун алдын сызып койула.

130-иш. Төмөнкү сан атооч сөздөрдүн жазылышын байкагыла. Алардын ар бири кандай суроого жооп берерин, кандай санды түшүндүрүп турганын ажыраткыла.

1. Бир ат. Жүз киши. Жүз жетимиш беш уй. Эки миң төрт жүз токсон беш жылкы. Он алты миң кырк эки кой.

Бир нече сан атооч сөздөрдөн куралып, бир санды да түшүндүрөт.

Эки миң төрт жүз токсон беш—2495.

Бир санды түшүндүргөн бир нече сан атооч сөздөр айрым-айрым жазылат.

Мисалы: 15—*он беш.*
107—*жүз жети.*

131-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичиндеги сан атооч сөздөргө *ынчы* мүчөсүн айкаштыргыла да сан атоочтордун мааниси өзгөрүлдүбү же өзгөрүлгөн жокпу? Байкагыла.

1. Алты карандаш, эки китеп сатып алдым.
2. Алдыңкы эки партада кыздар отурат.
3. Быйыл үч музоо, бир кулун бактым.
4. Жылдын төрт мезгили бар.

Сан атооч сөзгө *ынчы* курандысы айкашса, заттын санын эмес, иретин (катарын) көрсөтөт. Муну *иреттик сан атооч* дейбиз.

Иреттик сан атооч *канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Алтынчы парта.*
Биринчи класс.

132-иш. Төмөнкү сандарды сөз менен дептеринерге жазып, *ча* мүчөсүн улагыла да маанисин байкагыла.

15. 20. 100. 1000. 50. 40. 70.

Сан атооч сөзгө *ча*, чакты, *дай*, мүчөлөрү айкашса, заттын санын так көрсөтпөй, чамалап гана көрсөтөт. Заттын санын чамалап көрсөткөн сөздөрдү *чама сан атооч* дейбиз.

Чама сан атоочтор да *канча? нече?* деген суроого жооп берет.

Мисалы: *Жыйырмача кой.*
Жыйырмадай кой.
Жыйырмачакты кой.

133-иш. Төмөнкү сан атоочторду ооз эки чама сан атоочторго айландыргыла.

Миң. Жетимиш жети. Тогуз жүз. Он беш миң. Он. Алтымыш.

Үлгү: *Миңдей.*

Сугатчы экөөндө тең эки күрөк.
Жарадар экөөндө тең эки жүрөк.
Экөө тең кордугу жок күндү самап.
Экөөндө эки бирдей жүрөк канап.

Т. Жусуп.

Сан атооч сөзгө *оо* курандысы айкашса, заттын санын жамдап көрсөтөт. Заттын санын жамдап көрсөткөн сөздү **жамдама сан атооч** дейбиз.

Жамдама сан атооч *нече?* деген суроого жооп берет.

Мисалы: *Он эки байтал, бир айгыр,
Үйрүн жерден алдырдым.
Алтоо ашык бооз.
Төртөө туура кысыр.
Экөө арсар-күнөм. (табышмак).*

„*оо*“ курандысы жетиге чейин гана айкашат.

134-иш. Ырды окуп, сан атоочторун ажыраткыла.

БЭЭ.

Жалгыз бээ жан сактайт.
Эки бээ эл сактайт.
Он бээ бир тууса,
Калайыкты бүт багат.
Аны баккан малчынын
Кылган иши бүт жагат.
Онуң—жыйырма бир жылда,
Мындай олжо ким табат?

Эл ыры.

135-иш. Төмөнкү суроолорго жооп бере турган сөздөр катыштырып, бир нече сүйлөм ойлоп жазгыла.

Канча? кайсы? нече? канчага? неченчиси? канчасы?

Үлгү: *Биздин класста (канча?) отуз эки бала окуйт.*

136-иш. Төмөнкү суроолорго жазуу менен жооп жазгыла.

Бир жылда канча ай бар? Февраль айы нече күн? Бир суткада канча саат бар? Саатта нече минута? Минутада нече секунда бар? Силердин мектепте канча бала окуйт? Ар бир класста нече баладан? Силердин колхоздун мүчөсүнүн бардык саны канча? Алардын канчасы ишке жарайт? Атаң, энең, ийиң канча жашта жана өзүң канча жаштасың?

137-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүргүлө, маанисине карай, кашаанын ичине суроосун жазгыла.

Асан быйыл (. . .) жыйырма экиге чыкты. Төртүнчү класс (. . .) экскурсияга кетти. Балдардын (. . .) экөө класста жок. Жыйырма (. . .) чакты балык кармадык. Бүгүн (. . .) беш-алты киши калаага кетти. „Кызыл-Туу“ колхозунун беш миңдей кою тууду, эки жүздөй ую тууду (. . .). Жыйырма чакты топозу тууду (. . .) Отузча төөсү тууду (. . .).

Октябрь (. . .) революциясы (. . .) 1917-жылы болгон. Биринчи беш жылдык 1928-жылы башталган (. . .). 1932-жылы биринчи беш жылдык аткарылды. Он (. . .). (. . .) алтынчы жылы кыргыз кедей, дыйкандары падыша өкмөтүнө каршы көтөрүлүш жасаган.

Үлгү: Асан быйыл (канчага?) жыйырма экиге чыкты.

§ 15. Сан атоочтордун жөнделүшү. Эсептик сан атоочтордун жөнделүшү.

Эсептик сан атоочтор да зат атоочтордой жөнделет.

Үлгү:

Атоочтор.	Суроолору.	Эсептик сан атоочтор.			
А.	Канча?	алты	беш	жүз	миң
И.	Канчанын?	алтынын	бештин	жүздүн	миңдин
Б.	Канчага?	алтыга	бешке	жүзгө	миңге
Т.	Канчаны?	алтыны	бешти	жүздү	миңди
Ж.	Канчада?	алтыда	беште	жүздө	миңде
Ч.	Канчадан?	алтыдан	бештен	жүздөн	миңден

Эсептик сан атоочторго көптүк мүчөсү айкашпайт.

138-иш. Төмөнкү сандарды сөз менен жазып, жөндөмө уландылар менен өзгөрткүлө.

10. 20. 30. 40. 50. 90. 100. 1000.

Бир санды түшүндүргөн бир нече сан сөздөрдүн эң аяккы сөзү гана жөндөлөт.

Мисалы:

Жүз он—*жүз ондун*,

Жүз кырк бир—*жүз кырк бирге*.

Үлгү:

Атоочтор.	Суроолору.	Бир санды билгизген бир нече сан атооч сөздөр.	
А.	<i>Канча?</i>	беш жүз эки	элүү тогуз
И.	<i>Канчанын?</i>	беш жүз экинчи	элүү тогуздун
Б.	<i>Канчага?</i>	беш жүз экиге	элүү тогузга
Т.	<i>Канчань?</i>	беш жүз экинчи	элүү тогузду
Ж.	<i>Канчада?</i>	беш жүз экиде	элүү тогузда
Ч.	<i>Канчадан?</i>	беш жүз экиден	элүү тогуздан.

139-иш. „Биздин дариялар“ деген үзүндүнү окуп, сандарын сөз менен дептерге жазгыла. Жазган сандарыңарды жөндөмөлөр менен өзгөрткүлө.

БИЗДИН ДАРИЯЛАР.

Өзүнүн узундугу, жайыктыгы жана тереңдиги жагынан биздин Советтер союзундагы бир канча дариялар бүткүл дүйнө жүзүндөгү улуу дариялардан катарына кирет. Маселен Сибирьдеги дариялардан: Лена, узуну—4364—километр, Обь дариясы, узуну—4016 километр, Енисей дариясы, узуну—3807 километр. Ыраакы чыгыштагы Амур дариясынын узундугу—4354 километр. Советтер союзунун Европа бөлүгүндөгү эң чоң дария—Волга. Анын узундугу—3694 километр.

140-иш. Төмөнкү табышмактардын жандырмагын тапкыла. Сан атоочторун көчүрүп алып, жөндөмө уландылар менен өзгөрткүлө.

Табышмактар.

1. Жүрөмүн бир алтындуу кийик багып,
Мойнуна үч жүз элтымыш тумар тагып.
2. Он алып, отузга берди.
Отуз алып, Жалмамбетке берди.
Жалмамбет бир тешикке түрттү.

141-иш. „Панфиловчу—гвардейцтер“ деген аңгемени окуп, мазмунун айтып бергиле. Сан атоочторун ажыратып, дептерге көчүргүлө да жөндөмө уландылары менен өзгөрткүлө.

ПАНФИЛОВЧУ—ГВАРДЕЙЦТЕР.

Миң тогуз жүз кырк биринчи жылдын декабрь айында генерал Панфиловдун аскерлеринен жыйырма сегиз гвардейцтер Москванын жанындагы бир жерли душмандан коргоп турушту. Узакка созулган катуу согуштан кийин, немецтер гвардейцтерге каршы кырк танк жибершти. Жыйырма сегиз танкылар менен согушту. Бир саатча ал жерде кулакты тундурган жарылуулар басылбай, майлуу кара түтүн асманга атырыла түшүп турду. Андан кийин немецтин жыйырма эки танкасы коркуп, артка чегинип кетти. Он сегиз танка биздин гвардейцтердин күчү менен талкаланып, ошол жерде былчыйып жатты. Немецтер жиберген болот күчтөргө каршы биздин жыйырма сегиз баатыр катуу кармашты. Жыйырма сегиздин бири да жалтайлап, артка чегинген жок. Немецтин танкалары качты. Ушул согушта Ата мекен үчүн, Москва үчүн душманга катуу кыргын салып туруп, 28 баатыр курман болду. Ошондон кийин 28 гвардеецтердин баатырлык даңкы бүтүн дүйнөнү солкулдатты.

Иреттик сан атоочтордун жөндөлүшү.

Иреттик сан атоочтор да зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт.

Ү л г ү :

Атоочтор.	Суроолору.	Иреттик сан атоочтор.	
А.	Неченчи?	бешинчи	бешинчилер
И.	Неченчинин?	бешинчинин	бешинчилердин
Б.	Неченчиге?	бешинчиге	бешинчилерге
Т.	Неченчини?	бешинчини	бешинчилерди
Ж.	Неченчиде	бешинчиде	бешинчилерде
Ч.	Неченчиден	бешинчиден	бешинчилерден

142-иш. Төмөнкү сандарды сөз менен иреттик сан атоочторго айландыргыла да жөндөмө уландылар менен өзгөрткүлө.

111. 1947. 1916. 35. 94. 1000. 10). 90.

Жамдама сан атоочтордун жөндөлүшү.

Жамдама сан атоочтор да жөндөмө уландылар менен зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Жамдама сан атоочторго көптүк мүчө айкашпайт.

Ү л г ү :

Атоочтор.	Суроолору.	Жамдама сан атоочтор.	
А.	Нечөө	бирөө	алтоо
И.	Нечөөнүн?	бирөөнүн	Алтоонун
Б.	Нечөөгө?	бирөөгө	Алтоого
Т.	Нечөөнү?	бирөөнү	Алтоону
Ж.	Нечөөдө?	бирөөдө	Алтоодо
Ч.	Нечөөдөн?	бирөөдөн	Алтоодон

143-иш. Төмөнкү жамдама сан атоочторду катыштырып, бир нече с үйлөмдөр ойлоп жазгыла.

Жетөөнүн. Төртөөгө. Бешөөнөн.

Экөө. Экөөдөн. Бирөөнү.

- Ырас.
- Ким барат?
- Мен барам, — дедим.
- Мен дагы.
- Мени да кошунуз.

Үчөөбүз эбегейсиз чебердик менен жана чагылгандай тездик менен жетип бардык. Изибизден тырс этип куурай да сынган жок.

Т. Аалы.

Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү.

Ү л г ү .

А.	Мен	сен	биз	сиз
И.	Менин	сенин	биздин	сиздин
Б.	Мага	сага	бизге	сизге
Т.	Мени	сени	бизди	сизди
Ж.	Менде	сенде	бизде	сизде
Ч.	Менден	сенден	бизден	сизден

149-иш. Төмөнкү ат атоочторду жөндөп келгиле.
Биздер, силер, алар, ошолор.

Сурама ат атоочтордун жөндөлүшү.

Ү л г ү :

А.	Ким?	эмне?	канча?
И.	Кимдин?	эмненин?	канчанын?
Б.	Кимге?	эмнеге?	канчага?
Т.	Кимди?	эмнени?	канчаны?
Ж.	Кимде?	эмнеде?	канчада?
Ч.	Кимден?	эмнеден?	канчадан?
А.	Кимдер?	эмнелер?	канчалар?
И.	Кимдердин?	эмнелердин?	канчалардын?
Б.	Кимдерге?	эмнелерге?	канчаларга?
Т.	Кимдерди?	эмнелерди?	канчаларды?
Ж.	Кимдерде?	эмнелерде?	канчаларда?
Ч.	Кимдерден?	эмнелерден?	канчалардан?

Сурама ат атоочтор да башка атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Сурама ат атоочтордун ичинен *качан?* *кайда?* деген сөздөр жөндөмө менен жөндөлбөйт.

150-иш. „Жаңы беш жылдык“ деген ырды жаттагыла. Ырдын ичинен ат атооч сөздөрүн ажыраткыла.

ЖАҢЫ БЕШ ЖЫЛДЫК.

Карылар белин курчанып,
Мал багуучу жыл ушул.
Колхоз, совхоз белсенип,
Камдануучу жыл ушул.
Эркек, аял эртелеп,
Чамдануучу жыл ушул.
Эпкиндүүлөр арадан
Тандалуучу жыл ушул.

Комбайндар, трактор
Күрүлдөөчү жыл ушул.
Күрөштүн оту күч алып,
Дүрүлдөөчү жыл ушул.
Өзүн-өзү кызматка
Чеге турган жыл ушул.
Бала дебей, чоң дебей,
Баарыбызга сын ушул.

Т. Актан.

151-иш. Жаңылмачтарды окуп, тез-тез айтууну үйрөнгүлө. Ат атоочторун тапкыла.

Жаңылмачтар.

1. Өйүзгү арал, бүйүзгү арал,
Өйүзгү аралды мал аралар.
Бүйүзгү аралды марал аралар.
2. Беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.
3. Кулаалы деген куш имиш,
Аны томоголоп алмак кыйын иш имиш.

152-иш. Өз оюңардан бир нече сүйлөмдөр жазгыла. Ар бир сүйлөмүнөрдүн ичинде беттеме, шилтеме жана сурама ат атоочтордон болсун.

153-иш. „Ашырбай“ деген аңгеменин үзүндүсүнүн ичинен ат атооч сөздөрүн тандап, дептеринерге көчүргүлө. Сөздүн уңгусу менен мүчөсүн ажыраткыла.

Ушунтип, буйрукту толугу менен аткардык да өзүбүздүн полкубуз менен бирге болуп, көп танкылуу душмандарды Москванын алдынан тостук. Мындан аркысы силерге түшүнүктүү. Москванын алдындагы таш бакадай тоголонуп жаткан калың танкылар жанакы биз санаган 72 танкы экенин өзүңүздөр сезип отурасыздар. Ал гана эмес, ага окшогон танкылардын эчендерин талкалап, эриткен темирдей кылдык. Генерал-майор Панфиловдун дивизиясы немецтердин 12 дивизиясын так ошондо ойрондогон, чалгынчы жакшы болсо, душмандын күчүн толук эсептей билсе, жеңиштин башталышы ошол болот—деди, жолдош Ашырбай.

Жолдош Ашырбай жолдоштору менен биргелешип иштеген эрдиктерин эч увактысында айтпайт, ал эрдиктерди дайым өзүнүн жолдошторуна жоруйт.

„Советтик чалгынчылар 18 эле, алар 60 фашист менен салгылашканда, немецтердин отузун өлтүрүшүп, үчөөнү туткунга алышкан болучу. Ошол кырылган фашисттердин көбүн жолдош Ашырбай өз колу менен талкалаган“—дешет, анын жолдоштору, бирок бул эрдигин жолдош Ашырбай бизге айткан эмес, анткени менен эрдин эбегейсиз эмгектерин жолдоштору жашыра албайт. Алар качан да болсо, кайда болсо, айтып коюшат.

Т. Аалы.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР.

1. Ат атооч деп кандай сөздөрдү айтчу элек?
2. Жактама ат атоочтор кандай жөнөлөт?
3. Мен деген ат атоочту жөнөп көргүлө.
4. Бул деген ат атоочту жөндөп көргүлө.
5. Сурама ат атоочтун ичинен кандай сөздөр жөндөлчү эмес эле? Эстегиличи.

§. 17 Этиш. (Бышыктоо).

Мунарыктап борошо уруп,
Кар тозонун уйпалайт.
Кээде жырткыч айбанча улуп,
Жаш балача кээде ыйлайт.

А. Пушкин.

Бул ырдын ичиндеги этиш сөздөрдү көрсөткүлө. Этиш сөздөр деп кандай сөздөрдү айтчу элек? Бул сүйлөмдөрдө этиш сөздөр кандай милдетти аткарып турат?

154-иш. Макалдарды окуп, маанисине түшүнгүлө. Дептеринерге көчүрүп, этиш сөздөрүнүн астын сызып койгула.

Макалдар.

1. Бар болсон, ташпа,
Жок болсон, шашпа.
2. Өлөңдүү жерде өгүз семирет.
Өлүмдүү жерде молдо семирет.
3. Жырткыч тешикке күлөт.

Жыгылган ооганга күлөт.

4). Сиңер жерге суу сеп,
Угар жерге сөз айт.

5). Жай баскандан эринген,
жүгүргөндө. өкүнөт.

155-иш. Кыймылдарына карай, заттын атын тапкыла.

1. Чыгат, тиет, жылытат, (асманда) сүзөт, (булутка) жашынат, ысыйт, батат.

2. Мелмилдейт, шуулдайт, толкуйт, бууракандайт, төө өркөчтөнөт, көбүктөнөт, каптайт, (жарга) урунат.

156-иш. Төмөнкү заттарга мүнөздүү болгон кыймылдарды таап жазгыла.

Шамал . . . . Жаан . . . . . Өзөн . . . . . Бала . . . . .

Дарак . . . . . Мал . . . . . Өсүмдүк . . . . . Машина . . . . .

157-иш. Өз оюндардан төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөмдөр түзгүлө.

Жүгүрөт, сүйлөйт, зырылдайт, күрүлдөйт, учат, конот, шыңгырайт, шуулдайт, ызылдайт, кыжылдайт, кетет, келет, жаркырайт, шаркырайт.

§ 18. Этиштин жактары жана жакталышы.

Мен келдим.

Сен келдиң.

Ал келди.

Кыймыл-аракеттер үч жакка таандык болуп айтылат:

1. Сүйлөп жаткан жакты **биринчи жак** дейбиз (*мен*).

2. Сүйлөшүп жаткан жакты **экинчи жак** дейбиз (*сен*).

3. Сөзгө алынып жаткан жакты **үчүнчү жак** дейбиз (*ал*).

Этиш сөздөр үч жакка карай, аяктарын өзгөртүп турат. Этиш сөздөрдүн мындай өзгөрүшүн **этиш сөздүн жакталышы** дейбиз.

Этиш сөздөр жакталганда жекече, көпчө жана одоно, сылык болуп жакталат.

158-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү биринчи жактын көптүк одоно түрү менен жактап жазгыла. Үлгүдөн пайдалангыла.

Мен токойго көп **бардым**. Бактын түбүндө көп **отурдум**.

Сайраган булбулдун үнүн көп тыңшадым. Булбулду көп карадым. Анын бир орунда турбай, шактан-шакка секирип турганын көрдүм.

Үлгү: *Биз токойго көп бардык. Бактын түбүндө көп отурдук.*

159-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү экинчи жана үчүнчү жактардын көптүк одоно түрүнө айландыргыла. Үлгүдөн пайдаланууну эсинерден чыгарбагыла.

Сен быйыл жакшы окудуң. Ал жакшы сүйлөдү. Сен туура жооп бердиң. Ал тыншап отурду. Сен үйгө эрте кайттың. Ал кеч кайтты. Сен тез жаздың. Ал азыр келди.

Үлгү: *Силер быйыл жакшы окудунар. Алар жакшы сүйлөштү.*

160-иш. Ангемени окуп мазмунун сүйлөт бергиле. Кара тамга менен басылган этиштер этиштин кайсы чагы? Айтып бергиле.

ЧИЧИЛЛО.

Д. Амичис.

(Италиянын ооруканасында болгон бир окуя.)

Март айы, кара жамгырдын жаап турган кези, колтугуна кыскан буюму бар бала Неаполь шаарындагы оорукананын күзөтчүсүнө катты сунуп калды.

Атасы күтпөгөн жерден ооруп калып, ооругандыгы жөнүндө үй-бүлөсүнө кабар кылган болучу.

Баласы, аны уккандан кийин, отуз километр жерден жөө келген эле.

Күзөтчү катты көрүп, оорукананын бир кызматчысын чакырып, баланы атасына алып барууга кошту.

— Сенин атаң ким?

Бала атасынын атын айтып берди.

Мындай ат кызматчынын эсинде жок эле.

— Алыстан келген эски жумушчу беле?

Ооба, жумушчу эле, бирок анчалык эски эмес жана алыстан келген—деп, бала жооп кайтарды.

Ооруканага качан келди эле?

Бала катты карады.

Беш күндөй болсо керек.

Кызматчы ойлонуп турду да эсине түшө калгансып:

Эстедим... Ушул төртүнчү палатанын аягында болуш керек, жүр!—деди.

Ошол палатанын эң аягына жеткенде, бир кроваттын баш жагына келип **токтоду да:**

—Мына, сенин атаң, деди.

Бала башын оорулуунун ийинине коюп, бакырып ыйлады жана колу менен оорулуунун кыймылсыз жаткан колун карма-лады. Оору киши кыймылдап да койгон жок.

Ата, атаке! Бул-менмин. Мени тааныбайсыңбы? Мен Чичилломун, мен сенин балаң—Чичилломун!

Оору киши көзүн алайтып **ачты** да кайта көзүн жуумп **калды**. Атаке, ата! Сага эмне болду? Мен—Чичилломун, сенин уулумун,—деди.

Оору киши кыймылдап да койгон жок, демин ичине тартып, дем алып жатты.

Ошондо бала атасынан көзүн айырбай, стул алып стулга отурду.

„Оору кишиге бирөө келер ошол кишиден бардыгын сурап алармын“,—деп **ойлонду**.

Бир увакытта :

Ой, бала, мында кел! —деген бирөөнүн үнү **чыкты**.

Бул терезенин түбүндө жаткан бир оору кишинин үнү эле.

Чичилло тез эле ордуна туруп, оору кишиге **барды**.

Оо, балам, ыйлаба! Атаң Аман эсен, аман эле айгып кетет, үмүтүңдү үзбө! Ушул жерде жаткан үчөөбүз тең ушундай ооруганбыз... Мына эми, жакшы болуп келе жатабыз. Аз күндө үйгө барабыз... —деп, оору киши айтып калды.

Мындай жагымдуу сөз Чичиллону сүйүндүрдү, ал абдан ишенип, оорулардын ал-жайын сурай **баштады**.

§ 19. Этиштин өткөн чактары.

161-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, этиш сөздөрлү байкагыла. Ал этиштер кайсы чакты көрсөтүп турат? Айтып бергиле.

1. Мен сабакка эрте **бардым**.
Сен сабакка эрте **бардың**.
Ал да сабакка эрте **барды**.
2. Мен сабакка эрте **барганмын**.
Сен сабакка эрте **баргансың**.
Ал да сабакка эрте **барган**.

3. Мен сабакка эрте баргандырмын.
 Сен сабакка эрте баргандырсын.
 Ал да сабакка эрте баргандыр.

Этиштин өткөн чагы үчкө бөлүнөт:

1. Берки өткөн чак.
2. Байыркы өткөн чак.
3. Күдүк өткөн чак.

1. Жакында гана иштелип бүткөн кыймылды түшүндүргөн этиш сөздү **берки өткөн чак** дейбиз. Берки өткөн чак жекече, көпчө жана одоно, сылык болуп айтылат.

Мисалы:

Одоно.

Жекелик түрү		Көптүк түрү	
1. Мен	Ал-ды-м	1.	
2. Сен	Ал-ды-н	2. Силер	Ал-ды-н-ар
3. Тиги	Ал-ды	3. Тигилер	Ал-ыш-ты

Сылык.

Жекелик түрү		Көптүк түрү	
1. Биз	Ал-ды-к	1. Биздер	Ал-ды-к
2. Сиз	Ал-ды-ңыз	2. Сиздер	Ал-ды-ңыз-дар
3.		3.	

162-иш. Ангемени скуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Кара тамга менен басылган этиштерди берки өткөн чак менен ооз эки жактагыла.

ЧИЙМЕЧНИКИНИНЕН ОКУУ.

(Горький жөнүндөгү китептен).

Алеша таятасыныкына дагы кайта келди. Таенеси Алешаны ырайымдуулук менен каршы алды да ошол замат чай кайнатууга чыгып кетти. Таятасы, каадасынча, шылдындап сурады:

— Алтынды көп жыйнадыңбы?

—Жанымда канча болсо,— баары меники-деп, Алёша жооп кайтарды.

Таятасы анын ачуусуна ого бетер тие берди.

—Кана, Алексей, өзүнө өзүң кызмат таап, акча жыйнап алганың үчүн-эрсин! Азырынча биздикинде туруптур, кийинчерээк сени мен да жакшы орунга коёрмун.

—Дагы кайда?—деп, таенеси нааразы болуп сурады.

—Матрёна кудагыйдыкына, ошонун уулунукуна. . . Чиймечи болот,—деди таятасы.

Алёшаны алпарып койгон үй шаардын сыртында болучу. Үй жаңы салынган, бирок кандайдыр итирейип, булганч болуп көрүнүүчү. Үйдүн алдында аң бар эле, ага короодогу чөп-чар, чыланын баарын шыпырып таштай бергендиктен, ар дайым анын түбүнөн көлкүлдөгөн чыла кетчү эмес.

Турган жери өтө көңүлсүз. Өзөндү, талаа жана токойду көрүп келгенден кийин, шаардын бул бурчун көргөндө, Алёшанын кыжыры келип, капаланар эле.

Ал тепкичтен көтөрүлө бергендеги ашкананын эшигинин түбүндө уктоочу. Башын печке, аягын эшикке каратып жаткандыктан, анын башы печке какталып, ысып жатчу, буту болсо, эшиктен аңгырап кирген сууктан үшүчү, андыктан, жатарда андан-мындан калган жаман нерселерди жыйнап, бутун ороочу.

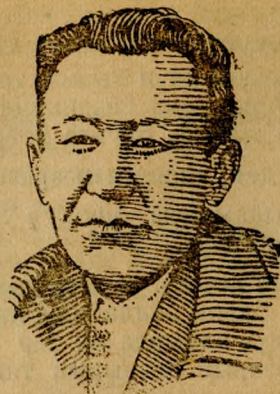
Алёша чын пейли менен иштеди—үйдөгү булганчтыкты жоготуу, үйдүн тактайын жуу, жезден жасалган идиш-аякты тазалоо, эшиктин туткасынын датын кетируү ага жакчу, бирок хозайкага мунун баары аз кылгандай көрүнүчү. Ошондуктан, алар үтүрөндөп:

—Самоварды көтөрүп кел! Бул жерин сүртүп кой! Муну алып чык! Дүкөнгө жүгүр!—деген ачуулу сөздөрүн аячу эмес.

Груздев.

163-иш. Бирдын ичиндеги кара тамга менен басылган этиш сөздөрдү берки чактын жекече, көпчө жана одоно, сылык түрү менен жактагыла-

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли—кенен, колу—март
Берекем жыргал эл калды.

Калкылдап сүзүп кайгысыз
Каз, өрдөк турган көл калды.
Айланайын Ала-Тоо,
Алтыным сендей жер барбы?
Узакка кеткен балаңдан
Угарсың кийин кабарды.

Мукай.

164-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн этиш сөздөрүн дептеринерге көчүрүү үч-төрт сөзүн берки өткөн чактын жекече, көпчө жана одоно, сылык түрүнө салып жактап жазгыла.

Айша Айылдан келди. Эжем уй саады. Бейше козуга чөп берди. Күн ысыганда, музоолор сайгактап үйгө жөнөдү. Эгинди жакшы бактык. Түшүмдү көп алдык.

165-иш. Ангеменин мазмунун сүйлөп бергиле. Кара тамга менен басылган сөздөрдүн ичинен үч сөз тандап алып, берки өткөн чакка салып, жактап келгиле.

ЫНТЫМАК.

Бир күнү Петрусь деген сокур бала суунун жээгиндеги дөбөдө өзүнүн чоорун тартып отурду эле. Күн батты, авада тынчтык. Бала жаңы эле ойноосун токтотуп, көк чөптүн үстүнө жата кетти. Жаңы эле көзү илинип кеткенде, акырын баскан бирөөнүн дабышы уйкусун бузуп жиберди.

Ал нааразы болгондой, чыканактап туруп, баягы добушту тыншады. Баскан кадам токтоп калды. Басып келе жаткан добуш ага тааныш эмес эле.

— Ой бала, азыр бул жерде чоор тарткан ким экенин билбейсиңби?—деген бир кыздын үнү угулду.

Сокур жаңгыз жүргөндө жолтоо кылганды жактырчу эмес. Ошондуктан, бул суроого ал анча-мынча жактырбагандык менен жооп берди:

— Бул—мен,—деди.

— Чоорду абдан жакшы тартат экенсиң,—деди кыз.

Сокур бала унчукпай тура берди. Бала кыздын ошол турган жеринен кетпей тургандыгын сезип:

— Эмине үчүн сиз кетпей турасыз?—деп сурады.

— Эмне сен мени кубалайсың?

— Мен жаныма келгенди жактырбаймын.

Анын айтканына кыз күлдү да:

— Муну карасан, бардык жер сеникиби? Жер үстүндө жүргөндөргө сен тыюу саласыңбы?

— Мында, менин жаныма келишпесин деп, апам баарына буйрук кылган,—деди.

— Апаңбы?—деп, кыз ойлонгон түрдө кайталап сурады.

— Менин апам бул суунун жээгинде жүрүүнү мага уруксат кылган.

Сокур бала мындай такымдап сурап туруп алганга көнгөн эмес. Анын бетине кыйналгандыктын түрү кирип, өйдө турду да, быдылдап, кобурап, ачууланып:

— Кет, кет дегенде кет!—деди.

Бул чатактын аягы эмне менен бүтөрү белгисиз эле, бирок ошол учурда үйү жагынан бирөө аны чайга чакырып калды. Бала дөбөдөн ылдамдай басып түшүп жөнөдү.

— Ай, кандай каардуу бала!—деди кыз.

Кийинки күнү баягы отурган дөбөсүнө келип отуруп, кечеге болгон окуяны эсине түшүрө кетти. Бул жолу кечеге ишти эсине түшүргөндө, жини келген жок. Кайта ошол кыз бүгүн да келсе экен деп үмүт кылды. Ырайымы жылуу, сөзү назик кыздын кайта келишин каалады, себеби — мындан мурун мындай сөздү уккан жок эле. Мунун тааныш балдарынын баары катуу кыйкырышып, шылдыңдашып урушчу.

Бала алардын ызасына чыдабай ыйлоочу. Алардын бирөө да жылуу, жумшак сөз айтчу эмес.

В. Г. Короленко.

166-иш. Сүйлөмдөрдү окугула. Кара тамга менен басылган этиште р кандай кыймылды көрсөтүп турат. Байкагыла.

Мен айтканмын.

Сен айткансың.

Ал айткан.

Иштелип бүткөнүнө көп болгон кыймыл-аракетти түшүндүргөн этиш сөздү **байыркы өткөн чак** дейбиз. Байыркы өткөн чак да жекече, көпчө жана одоно, сылык болуп айтылат.

Мисалы:

Одоно.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Мен <i>ал-ган-мын</i>	1. . . . .
2. Сен <i>ал-ган-сың</i>	2. Силер <i>ал-ган-сың-ар</i>
3. Ал <i>ал-ган</i>	3. Алар <i>ал-ыш-кан</i>

Сылык.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Биз <i>ал-ган-быз</i>	1. Биздер- <i>ал-ган-быз</i>
2. Сиз <i>ал-ган-сыз</i>	2. Сиздер <i>ал-ган-сыз-дар</i>
3.	3. . . . .

167-иш. „Репин“ деген макаланы окуп, мазмунун айтып бергиле. Кара тамга менен басылган сөздөр өткөн чактын кайсы түрү? Ажыраткыла.

РЕПИН.

(Эне тили китебинен)

Орус эли дүйнөгө көрүнүктүү жазуучуларды, художниктерди берди.

Биз ошолордун арасынан художник Илья Ефимович Репинди айрыкча сүйөбүз жана ардактайбыз.

Репин өзүнүн мыкты мүнөздөрү, орус элин ысык сүйгөндүгү менен Родинага таанылды.

Илья Ефимовичтин атасы казак болгон. Атасы Чугуевский полкунда иштеген, ошол полк менен бирге Наполеонго каршы согушка катышкан. Чугуевский полкунун аскерлери Парижге чейин барышкан эле. 1817-жылы, аскерлер өз Родинасына кайтканда, Александр I нин указы боюнча, ошол аскерлерди жерге орноштуруу иши уюштурулат.

Репиндин атасы—Ефим Васильевич да анын жердештери сыяктуу, жерге орноштурулуучу солдаттардан болуп кала берет.

Жерге орноштурган солдаттардын турмушу оор болот.

Жерге орноштурулгандардын өзүнүн гана эрки эмес, балдарынын эрки, турмушу, өлүмү башкаруучунун колунда болгон.

Жерге орноштурулгандардын аты гана болбосо: „Жерге-орноштурулбаган дыйкандардан да төмөн бааланып, кор болгон экен“,—деп, Репин айтар эле.

Ушундай укуксуз, эзилген жана жакыр Ефим Васильевич Репин жана анын аялы Татьяна Степановна 1844-жылы 24 июнда Осиновка деген кыштакта үчүнчү баласы—келечектеги улуу художник Ильяны төрөйт. Бат эле атасын Осиновкадан жүз чакырым алыстыкка айдап жиберет. Үй-бүлөсүнүн турмушу мурункудан да оор болуп калат.

„Биздин турмушта жакырчылык жана капачылык доорун сүрдү, ичкиң келет, жегиң келет. Кара нанды киргил тузга кошуп жегенде, бал татыйт, бирок ошол нанды да аз гана берүүчү. Биз жакырлана берчүбүз“—деп, Репин ошол доордогу турмушун эскерчү.

168-иш. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө. Байыркы өткөн чакты көрсөткөн сөздөрүнүн астын сызып койгула.

Алганмын, барганмын, көргөнмүн, ойлогонмун.

Алгансыз, баргансыз, көргөнсүз, ойлогонсуз.

Алган, барган, көргөн, ойлогон.

169-иш. Макалдарды окуп, маанисине түшүнгүлө. Байыркы өткөн чакты көрсөткөн сөздөрүн ажыраткыла.

Макалдар.

1. Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.
2. Малды билген баксын, отунду алган жаксын.

170-иш. Өз оюндан бир нече сүйлөмдөр ойлоп жазгыла. Ар бир сүйлөмүңөрдүн ичинде этиштин байыркы өткөн чагы болсун. Этиш сөздөрүнүн астын сызып койгула,

Мен баргандырмын
Сен баргандырсың
Ал баргандыр

Иштелген иштелбегендиги ачык эмес, бүдөмүк болуп турган кыймыл-арекетти түшүндүргөн этиш сөздү күдүк өткөн чак дейбиз. Күдүк өткөн чак да жекече, көпчө жана одоно, сылык болуп айтылат.

Мисалы:

О доно.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Мен ал-ган-дыр-мын	1. . . . .
2. Сен ал-ган-дыр-сың	2. Силер ал-ган-дыр-сың-ар
3. Ал ал-ган-дыр	3. Алар ал-ыш-кан-дыр

Сылык

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Биз ал-ган-дыр-быз	1. Биздер ал-ган-дыр-быз
2. Сиз ал-ган-дыр-сыз	2. Сиздер ал-ган-дыр-сыз-дар
3.	3. . . . .

171-иш. Сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүргүлө. Күдүк өткөн чакты билдирген этиштердин астын сызгыла.

Мен сизди бала кезде, балким, көргөндүрмүн. Мен гана эмес, кече базарга, балким, Асан да баргандыр. Менин окуп жаткандыгымды сен эчак эле билгендирсиң. Былтыр дем алышта сен Фрунзеге баргандырсың. Асан „Артекке“ барганда, Москваны көргөндүр. Сен кыштакка кызмат уагында келгендирсиң. Ал окуу китептерин жазында эле сагып алгандыр.

172-иш. Өз оюңардан „Күзгү жумуш“ деген темада кыскача ангеме жазып келгиле. Ангемелердин ичинде этиштин өткөн чактарынын бардык түрү (берки өткөн чак, байыркы өткөн чак жана күдүк өткөн чак) болсун.

173-иш. Төмөнкү сөздөргө берки чак, байыркы чак жана күдүк чактын уландыларынын жекелик жана көптүк түрлөрүн одоно, сылык кылып айкаштыргыла.

Кел, бышыкта, үйрөт, тур, бас, ойло.
Этиштин өткөн чагынын уландыларынын схемасы.

1.

Берки өткөн чак.

I жак	II жак	III жак
ды-м, ды-к	ды-ң, ды-ңыз, ды-ң-ар, ды-ңыз-дар	ды, ыш-ты

2.

Байыркы өткөн чак.

I жак	II жак	III жак
ган-мын, ган-быз	ган-сың, ган-сыз, ган-сың-ар, ган-сыз-дар	ган, ыш-кан

Күдүк өткөн чак.

I жак	II жак	III жак
ган-дыр-мын, ган-дыр-быз	ган-дыр-сың, ган-дыр-сыз ган-дыр-сың-ар, ган-дыр-сыз-дар	ган-дыр, ыш-кан-дыр

§ 20. Этиштин келер чагы.

Мен клубга азыр барамын.
Сен клубга анан барасың.
Бул клубга кечинде барат.
Биз клубга азыр барабыз.
Силер клубга азыр барасыңар.
Булар клубга кечинде барышат.
Эртең музга мен барармын.
Эртең музга сен да барарсың.
Эртең музга бул да барар.
Эртең музга биз барарбыз.
Эртең музга силер да барарсыңар.
Эртең музга булар да барышар.

Келер чак экиге бөлүнөт:

1. **Жакынкы келер чак.**

2. **Ашыркы келер чак.**

1. Жакында иштеле турган кыймылды түшүндүргөн этиш сөздү **жакынкы келер чак** дейбиз.

Уландылары: **а-мын, а-сың, ат.**

2. Көптө иштеле турган жана иштелери арсар болгон кыймылды түшүндүргөн этиш сөздү **ашыркы келер чак** дейбиз. Уландылар: **ар-мын, ар-сың, ар.**

Келер чак этиш жекелик, көптүк жана одоно, сылык болуп айтылат.

174-иш. Ал жаз деген этиш сөздөрдүн жакынкы жана ашыркы келер чак менен жакталышын байкагыла.

Үлгү: **Жакынкы келер чак.**

Одоно.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Мен ал- а-мын	1. . . . .
2. Сен ал- а-сың	2. Силер ал- а-сың-ар
3. Ал ал- а-т	3. Алар ал- ыш-ат

Сылык.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Биз ал- а-быз	1. Биздер ал- а-быз
2. Сиз ал- а-сыз	2. Сиздер ал- а-сыз-дар
3.	3. . . . .

Үлгү: **Ашыркы келер чак.**

Одоно.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Мен жаз- ар-мын	1. . . . .
2. Сен жаз- ар-сың	2. Силер жаз- ар-сың-ар
3. Ал жаз- ар	3. Алар жаз- ыш-ар

СЫЛЫК.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Биз жаз- <i>ар-быз</i>	1. Биздер жаз- <i>ар-быз</i>
2. Сиз жаз- <i>ар-сыз</i>	2. Сиздер жаз- <i>ар-сыз-дар</i>
3.	3. . . . .

175-иш. Ангемени окуп, мазмунун сүйлөп бергиле. Кара тамга менен басылган сөздөрдүн келер чак этиштерин тандап көчүргүлө. Алардын кайсы жакта экенин айтып бергиле.

КАНАТТУУЛАРДЫ КАРМОО.

М. Горькийдики боюнча.

Жетишпегендик күндөн-күнгө көбөйүп, Алёшаны ойлонто баштады. Турмуштун айынан Алёша жаңы өнөрчүлүк кылууну макул тапты. Анын өнөрчүлүгү—канаттууларды кармоо

эле. Алёша тор сатып алды жана тузак жасап алды. Алёша эртең менен эрте турат да коктудан, бадалдардын түбүндө

андып отурат, таенеси болсо, корзинка, мешок алып, токой-лорду аралап, козу карындарды, жаңгактарды терет.

Канаттуулар митайымдык кылып, Алёшаны алдайт. Жылкычы чымчыктар торду кылдаттык менен **карайт** да коркунчтан алысыраак, капталынан **келет**, жыгачтын алдына чачып койгон жемди кылдаттык менен **жейт**. Ал эми сарала чымчыктар болсо, маңыроо келет: алар топ-топ болуп торго учуп келишет. Тордун жибин тартып калсаң, алар тордун ичинде калып, таң калгандай көздөрүн алайтып, жоон тумшуктары менен колунду чокулайт. Канаттууларды кармоо, Алёшага аянычтуу, аларды капаска салуудан **уялат**. Аларды карап туруу Алёшага көбүрөөк жагат, бирок оокаттын айынан аларды сатып, акча кылууга аргасыз **болот**. Таенеси Алёшанын бул кармаган чымчыктарын биринчи жолу кырк тыйынга сатып келгенде, аны өтө таң калтырды.

— Сен билесиңби! Муну мен эч ишке арзыбаган балдардын убарачылыгы экен деп ойлосо, кеп ушунда тура!

— Дагы арзан сатып жибергенсиң...

— Койчу?

Базар күндөрүндө бир сомго же андан көбүрөөккө сатат. Арзыбаган нерсе менен көп акча иштеп алууга болот экен го?—деп, таң калат.

176-иш. Төмөнкү сөздөрдү жакынкы келер чак менен жекелик көптүк жана одоно-сылык кылып айкаштыргыла.

Айт, кел, көр, ойлон.

177-иш. Төмөнкү сөздөрдү ашыркы келер чак менен жекелик көптүк жана сылык кылып айкаштыргыла.

Бас, отур, жардамдаш.

178-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен кара менен бөлүнгөн этиштердин унгусу менен уландысын ажыраткыла.

Мен быйыл сабагымды жакшы эле билемин. Сен да сабагыңды жакшы эле билерсиң, бул да дурус билер, себеби—биз жайлата сабагыбызды бышыктадык жана окуунун жарым жылдыгында да жакшы окудук.

179-иш. Ырды жаттагыла. Кара менен басылган этиштердин унгу менен мүчөсүн ажыраткыла.

ТИЛЕГИМ.

Атам Манас сыяктуу
Эр болсом деп тилеймин.
Душман кечип өтө албас,
Көл болсом деп тилеймин.
Кожо жаштай көзгө атар
Мерген болсом жазбаган.
Баатыр болсом Чубактай
Басынып жоодон качпаган.

Кыргынды салсам душманга
Дүйшөнкулдай тайманбай.
Айкырып тийип качырсам,
Алмамбет жоону сайгандай,
„Элге кызмат кылгын“ — деп
Энем мени төрөдүн.
Чолпонбайдай шер болуп,
Көпкө тийсе керегим.

Б. Жоомарт.

Уңгуэтиштин аягы үндүү тыбыш менен бүтсө, жакынкы келер чактын уландысынын башындагы **а** тыбышы **й** га оошот, ашыркы келер чактын уландысынын башындагы үндүү тыбыш сыйлыгышып түшүп калат.

Мисалы :

*Караймын, карайсың, карайт.
карайсыңар, карашат.
карармын, карарсың, карар.*

180-иш. Төмөнкү сөздөрдү жакынкы келер чак менен өзгөрткүлө.

Кет, үйлө, карма, ойло,

181-иш. Макалдарды окуп, маанисине түшүнгүлө. Кара тамга менен басылган этиштерди көчүрүп, келер чакка салып, жактап келгиле.

Макалдар.

1. Чыны менен ыйласа, сокур көздөн жаш чыгат.
2. Ачуулунун астынан чыкпа.
3. Андышкан айыл конбойт, эсептешкен дос болбойт.
4. Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет.

§ 21. Этиштин учур чагы.

Мен жаз-ып отур-а-мын.

Мен бар-а жат-а-мын.

Сен жаз-ып отур-а-сың.

Сен бар-а жатасың.

Ал жаз-ып отур-а-т.

Ал бар-а жат-а-т.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү кыймылды көрсөтүп турган этиш сөздөр кайсы учурда иштелип жаткан кыймылды түшүндүрүп жатат?

Ар бир сүйлөмдө экиден этиш сөз бар. Ал этиштердин ар бирөө ар башка кыймылды түшүндүрүп жатабы? же экөө биригип бир гана кыймылды көрсөтүп жатабы?

Кыймылдын өзүн биринчи сөздөрү көрсөтүп турабы? же экинчи сөздөрү көрсөтүп турабы? Жакшылап байкагыла.

Этиштин учур чагы эки сөздөн түзүлөт.

Ар дайым негизги этиштерге *жат, ат, отур, тур, жүр*, деген жардамчы этиштер кошулуп айтылат.

Жардамчы этиштерге этиштин келер чагынын уландылары айкашып, негизги этиштерге *ып, а* мүчөлөрүнүн бирөө айкашып, этиштин учур чагын түзөт.

Мисалы:

1. Мен жазып жатамын	1. Мен бара жатамын
2. Сен жазып жатасың.	2. Сен бара жатасың
3. Ал жазып жатат.	3. Ал бара жатат

Этиштин учур чагы да жекече, көпчө жана одоно, сылык болуп өзгөрөт.

Үлгү:

Одоно.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Мен жаз-ып жүр-ө-мүн	1. . . . .
2. Сен жаз-ып жүр- ө-сүң	2. Силер жаз-ып жүр-ө-сүң-өр
3. Ал жаз-ып жүр-ө-т	3. Алар жаз-ып жүр-үш-ө-т

Сылык.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
1. Биз жаз-ып жүр-ө-бүз	1. Биздер жаз-ып жүр-өбүз
2. Сиз жаз-ып жүр-ө-сүз	2. Сиздер жаз-ып жүр-ө-сүз-дөр
3.	3. . . . .

182-иш. Төмөнкү этиштерди этиштин учур чагына салып, жекече, көпчө жана одоно, сылык кылып жактагыла.

Бар, кел, көр, ойлон.

183-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүрүп, унгусу менен мүчөсүн сызыкча менен ажыраткыла.

Мен төрт жылдан бери башталгыч мектепте окуп жүрөмүн. Асан шаар мектебинде окуп жүрөт. Биз ар дем алышта оюн коюп жүрөбүз. Мугалим Абылды, отлично окуганы үчүн, жакшы көрүп жүрөт. Муса мектеп үйүнө бара жатат. Бакир класста дайым жазып отурат. Мен сабакты бүт жазып жүрөм.

184-иш. Ангемени окуп, кара тамга менен басылган этиштердин кайсы чакты көрсөтүп турганын ажыраткыла.

ВАНЬКА.

Ванька Жуков—тогуз жашар гана бала. Мындан үч ай мурун ал Аляхин деген өтүкчүгө шакирт кылып берилген. Ал эртең рождество майрам деген күнү көз **ирмеген** жок. Кожоюну эртең менен чиркөөгө кеткенден кийин, ал шкафттан сыя **алып**, дат баскан калем уч менен ушаланган бир барак кагазга **жаза** баштады. Ал биринчи тамганы кагаз бетине түшүрүүдөн мурун, корккон мүнөздө, эки жагына жана эшик-терезелерге, караңгы бурчка, тизилип коюлган түрдүү калыптарга **карады** да терең үшкүрүп **алды**. Кагаз орундуктун үстүндө жаткан, өзү орундукка өбөктөп, тизеси менен чөгөлөп жерде **отурду**.

„Ардактуу чоң атам, Константин Макарич, сага ушул катты жазамын,—деп, жаза **баштады**.—Сени майрам менен куттуктаймын жана сенин аман болуунду жараткандан тилеймин. Менин атам, энем жок, жалгыз гана сен **калдың**.“

Ванька өзүнүн маңдайында шамдын жарыгы түшүп турган караңгы терезеге **карады** да, Живарев деген байдын короосунда түнкү кароод болуп **иштеген**, өзүнүн чоң атасы Константин Макаричти көзүнө **элестетти**. Ал—65 жаштагы

кичинекей, арык, бирок куудул, чыйрак абышка эле. Анын бети ар дайым күлүмсүрөп, көзү мас кишинин көзүндөй болуп жүрөт. Күндүзү ашкананын бир бурчунда уктайт да түн ичинде чоң тонго оронуп алып, такылдатып жүрөт; башын жерге салышып, Каштанка менен Вьон абышканын артынан калбайт.

Жайчылыкта алар өздөрүнүн кишилерин жана башкаларды эркелеген түрдө **карайт**, бирок кампага же абышканын тоогун уурдоого келгендерди оңойлук менен коё бербейт. Вьондун арткы бутун бир нече ирет майып кылып да көрүштү, бир-эки жолу атышты, жума сайын чала өлтүрүп да коюшту, ошондой болсо да, кайра тирилип, өлбөй, тирүү келе жатат...

Азыр абышка дарбазанын түбүндө көзүн үргүлөтүп, кыш тактагы чиркөөнүн терезесинен көрүнгөн ачык кызыл жарыкка карап турган чыгар. Анын түн ичинде такылдата турган жыгачтары белинде. Ал алакандарын ышкылап, сууктан чыйрыккансыт.

А. П. Чехов.

185-иш. Төмөнкү этиштерди учур чакка салып жактагыла. Негизги этиштердин аягына улзнуучу ып, а мүчөлөрүнүн өзгөрүштөрүн байкагыла.

Сана, ойло, оку, бышыкта.

Эгерде этиш сөздөрдүн аягы үндүү тыбыштар менен бүтсө, ага айкашуучу ып мүчөнүн башкы үндүүсү сыйлыгышып кетет.

Мисалы:

Мен сана-п жат-а-мын.

Сен сана-п жат-а-сын.

Ал сана-п жат-а-т.

Эгерде этиш сөздөрдүн аягы үндүү тыбыштар менен бүтсө, ага айкашуучу а мүчө й тыбышына оошот.

Мисалы:

Мен ойно-й тур-а-мын.

Сен ойно-й тур-а-сын.

Ал ойно-й тур-а-т.

186-иш. Аягы үндүү менен бүткөн бир нече этиш сөзтөр таап, этиштин учур чагына салып жактагыла.

187-иш. „Фронттон кат“ деген аңгемени окуп, маанисин сүйлөп бергиле. Ичиндеги этиш сөздөрүн ажыратып, кайсы чак экенин айтып бергиле.

ФРОНТТОН КАТ.

Фронт улам барган сайын арылай баштады. Советтик Армия өзүнүн туулган жеринен душмандарды эң оор согушуу менен кууп чыгарып жатышкан. Колхозчулар күндөгүсүндөй эле почтачыны күтүп алышат. Армиядан кат келген жок бекен?

Эне көбүрөөк ойлой баштачу болду. Фронттон кат келбейт. Ичтен сызган кайгы акырындык менен бүт үй ичине жайыла баштады. Ал жөнүндө эч ким кеп да кылбайт, бирок анын эмне авалда болуп жатканын бардыгы өзүнчө сезишет жана билишет.

Романкадан башкасынын бардыгы жарык дүйнөдө баары жакшы, эч кандай жамандык нерсе болбойт деп ишенчү.

Бир маалда абышка күндөгүсүнөн башкача болуп, түшкү тамагын ичүүгө келди. Биринчиден, көңүлү көтөрүңкү болуп, жөтөлүп, экинчиден, эмнегедир көп кобурай баштады:

— И, балдар, ишинер кандай? Эне, ишин кандай? Бүгүнкү оокатың кандай? Козу карын кошуп жасаган окшойсун? Жакшы, мындан артык кайда бармак эле!—деди.

Стулга отуруп, абышка күнүлдөп ырдай баштагансыды. Эне аны карап, күлүндөп:

— Ата! Бүгүн сага эмне болду? Заёмун уттубу?

Абышка күлүп:

— Заём дейсиң! Заём эмес, андан чоңу болуп калсаңы!

— Андан чоң эмне болду, медаль алдыңбы?

— Медаль болбосо да, башка бир нерсе алдым!

Өзүн токтото албай, чөнтөгүнөн көк конвертти сууруп: Мына деп көрсөттү.

— Катпы?!—деп, эне кыйкырып жиберди.

— Кат?!—деп, балдары чуулдап жибершти.

Эне печтен тамакты чыгарайын деп жатты эле, бирок сүйүнгөндөн колундагы казан чыгаруучусун печтин ичине калтырып:

— Ата сага эмне болду?! Ылдам оку!—деди.

Абышка конверттен катты сууруп алып, көз айнегин

кийди. Балдары тегеректеп алышты. Валентина деген баласы гана келген жок, өз ордунда эле олтура берди.

Абышка фронттон келген катты окуду. Атасы аман-эсен экени жөнүндө жана немецтерди замбирек менен талкалап, чычкан катарында тепсеп жатканы жөнүндө жазыптыр. Немецтер үй астына, ороого кирип жатканын жана аларды ал жерден кууп чыгуу оңой эместигин жазган.

Атасы катуу согушта кандай болгондугун жана немецтерди бир канча элдүү пункттан кантип кууп чыккандыгын жазат.

Андан кийин атасы үй ичи аман-эсенби? бардыгынын деңиз-карды сообу? Гриша кандай окуп жатат? деп сурап жазат.

Л. Воронков.

БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР.

1. Кандай сөздөрдү этиш сөздөр дейбиз?
2. Этиштин жактары деп эмнени айтабыз?
3. Этиштин жакталышы деп эмнени айтабыз?
4. Этиштин өткөн чагынын нече түрү бар?
5. Этиштин келер чагынын канча түрүн билесинер?
6. Этиштин учур чагы канча сөздөн түзүлөт?
Жардамчы этиштер деп кандай этиштерди айтабыз?
7. Негизги этиштер деп кандай этишти айтабыз?

§ 22. Тууранды сөздөр.

188-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү кара менен жазылган сөздөрдү айрым көчүрүп алгыла. Ал сөздөр бир маани түшүндүрүп турабы же жокпу? Айтып бергиле.

1. Фрунзедеги механика заводуна кирсең, **жанк-жуңк** эткен табыш кулагынды жарат.
2. Муздун бетине күн тийсе, **жарк-журк** этип турат.
3. Кишинин жүрөгү **дик-дик** этип согуп турат. Атчан аскерлер атка **шап-шуп** минип жөнөштү.
4. Карагай жыкканда жер **дүк** дей түшөт.
5. Айша мугалимге жооп бере албай калганда, Турсун **бырс** күлүп жиберди, башка балдар **кыңк** эткен жок.
6. Бугубайдын мылтыгы **тарс** дегенде, кыядагы элик жалп дей түштү.
7. Коңгуроо **шыңгыр** эткенде, балдар **дүр** этип класска киришти.

189-иш. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Шаңк. Шылдыр. Чак-чук. Шыңгыр. Күр. Дүп. Заң. Шар-
Заңк. Далп. Чык-чык. Шалт. Зуу. Тыр-тыр. Быр. Каак. Чырп-
чырп. Так-так. Карч-карч.

Үлгү: *Буркут шаңк этти. Коңгуроо шыңгыр этти.*

Заттын табышын, үнүн же көзгө көрүнгөн кый-
мылын туурап айтылган сөздөрдү **тууранды сөз-
дөр** дейбиз.

Мисалы:

Жыгач карс этти. Мылтык заң деди.

Сүйлөмдө тууранды сөздөр *этти, деди, ту-
рат* деген өңдүү этиштердин жардамы менен айты-
лат.

190-иш. Өзүнөрчө бир нече тууранды сөздөр ойлоп жазгыла.

191-иш. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп алгыла. Мындагы жазылган зат-
тардан кандай үн, тыбыш чыгарын көп чекиттин ордуна жазгыла.

1. Трактор	7. Буура . . . . .
2. Комбайын	8. Тамчы . . . . .
3. Араба	9. Чымчык . . . . .
4. Саат	10. Карга . . . . .
5. Шамал	11. Чычкан . . . . .
6. Жамгыр	12. Таш . . . . .

Үлгү: *Трактор тыр-тыр этет.*

Буура бук этет.

§ 23. Мүчөлөбөс сөздөр.

192-иш. Төмөнкү ырды окуп, атоочторун жана этиш сөздөрүн ажы-
раткыла. Кара менен жазылган сөздөр өз алдынча маани береби? Байка-
гыла.

Ак түз менен Кадам-Жай,
Аймагы кыргыз тегиз бай.
Асылына кен жетпейт,
Иштеле өлек Майлы-Сай.

Топурагы—сары алтын,
Тоо-ташынын баары—алтын.
Жер байлыгы өтө шай,
Кени сонун кыргыздын.

193-иш. Ангемени окуп, кара менен жазылган сөздөрүн көчүрүп алгыла. Ал сөздөр өзгөрөбү? же жокпу? байкагыла.

АСАНДЫН УЯСЫ.

Асан быйыл он экиде. „Балдар, кара чыйырчык—адамдын досу, аны урбагыла, жаз чыгары менен бакка жыгачтан уя салгыла“,—деген атасынын сөзү эсинде.

Мына ошол күткөн жаз да келди.

Асан биринчи ирет жынайлак чуркап чыгып: сасык үпүнүн, жылкычы чымчык **жана** кара чыйырчыктын келгенин көрдү. Ангыча үстүнөн „кырк-кырк“ этип каркыра-турналар сапка тизилип эң эле бийик учуп бара жатышты. Бир аздан кийин каркыралар жапыздап калышты.

Атчан араба менен жумушка бара жаткан колхозчулар: —Каркыра, турна өтө жапыз учту. Быйыл эгин **абдан** сонун чыгат **экен**. Балдар тигинтип кара чыйырчыкка боору ооруп калыптыр, заман көпкө тынч болот экен,—деп жорушту.

Асан үйдөгү жыгач уяны алып чыгып, тырмышып жатып арыктын жээгиндеги терекке **аран** орнотту. Асан ал түнү көпкө чейин уктаган жок.

Таң азандан, ойгонор замат, эшикке чуркап чыгып, уясын караса, кара чыйырчык эмес **эле** эки чымчык конуп отурган экен. Асандын ачуусу аябай келди да таш **менен** ургулап, чымчыктарды кууп жиберди.

Анан Асан жумушка кеткен атасы **менен** энесине тамак жеткирип кетти эле. Кайра келсе уя орноткон терекке эң көп кара чыйырчык конуп калыптыр. Уянын дал оозунда үчөө отурат. Асан ичинен: „Болду эми, демек—ошол үчөө уяны ээлейт экен“—деди да үйүнө акырын басып кирип кетти.

Алыкулдан.

194-иш. Сүйлөмдөрдү окуп көргүлө. Кара менен бөлүнгөн сөздөр мүчөлөп өзгөрөбү? Же бир калыпта турабы? Байкагыла.

1. Асан **жана** Керим ударник. 2. Аркар **менен** кой тумдаш. 3. Конгуроо болору **менен**, Абыл класска **дароо** кирди. 4. Мен Берлишти дал класска сабак бышыктап отурган жеринен таптым. 5. Самтыр оору **экен**. Ордунан **аран** турду. Карыш турган ооруканага кыбырап отуруп, **зорго** барды. Анын оорусу **абдан** катуу **эле**. **Эгер** доктордун жардамы болбосо, **бөөдө** өлөт болучу. Доктор өтө жакшы дарылаган **үчүн**, Самтыр орусунан эң бат айыкты.

Жана, менен, же, дагы, жана, да, эле, экен, дал, эчен, көрө, демек, араң бөөдө, зорго, дароо, өңчөй, эгер, бирок, үчүн, чейин, эң, өтө, абдан сыяктуу сөздөр өзүнчө жалгыз айтылганда, эч маани бербейт жана мүчөлөп өзгөрбөйт. Мындай сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз.

195-иш. „Жолдоштук катты“, окуп, дептеринерге көчүргүлө. Арасында мүчөлөбөс сөздөр болсо, астын сызып койгула.

ЖОЛДОШТУК КАТ.

Кымбаттуу курбум Жума!

Саламат барсыңбы? Сен Ташкенге кете элек кезинде үзбэй кат жазып турдун эле. Ташкенге баргандан кийин, кат жазууну койдун. Сага нечен жолу кат жаздым, бирок сенден кат келген жок.

Адресинди билбей, ар кимден сурап, зорго билдим да дароо сага кат жазууга отурдум. Балким, сен мурунку каттарымды алгандырсың? Эгер алган болсоң, неге жооп жазбадың?

Мен сага абдан тарынып, кат жазбайын дедим эле, кайра койчу дедим. Мында колхоздун турмушу өтө жакшы. Атаң дагы эле председатель болуп иштейт. Жума, сен андай кылбай, кат жазып тур.

Колунду кысып, жолдоштук салам менен—Бердиш.

196-иш. Төмөнкү ангемени окуп, мүчөлөбөс сөздөрүн ажыраткыла.

ТУРУМТАЙ.

(үзүндү).

Аңгыча эле Кеңешбектин атынын алдынан „пырр...“ этип, бир бөдөнө учуп калды. Күзгү аңыздарга ээн жатып семирген неме, алыска жете албады. Кеңешбек шашып турумтайын салып калды. Бул ишти сактык менен байкап турган шамдагай турумтай артынан сая кууду. Бөдөнө кантип кутуларын билбей, жанталашып кайра элге карай учту. Муну көргөндө, тигилер дуу күлүп жиберешти. Турумтай ого бетер ыкчамдап, тигинин аябай шаштысын кетирди.

Кеңешбек чыдай албай: „Куткарба! куткарбалап!“—кыйкырды. Бөдөнө айласы кеткенде, Кеңешбектин атынын аяктарынын арасына кире качты. Турумтай артынан калбай, кошо кирип келип, акыры алып калды. Бөдөнөнүн эки көзү жалдырап, тигинин

тырмактарына басылып былк этпей жатат. Кеңешбек колундагы чымчыктын этин көрсөтүп: „Пө! пө!..“ деди да бөдөнөнү бошотуп алып, турумтайга колундагы этти чокутту.

Алыкулдан.

197-иш. Төмөнкү ырды жаттагыла. Мүчөлөбөс сөздөрүн ажыраткыла.

Арыстан тууган Күлчөро
Ак-Инектин белинен
Аша коюп, адуулап.
Астындагы Тайбуурул
Абайы менен жабуулап.
Тартса, колу карышып,
Ооздук менен алышып,
Көкүлүн көккө ыргытып,
Туягын жерге мылгытып.
Жолум үйдөй даңканды
Буҗа атым жерге ыргытып.

Семетейден.

198-иш. Төмөнкү үзүндүнү окуп, мүчөлөбөс сөздөрүн ажыраткыла.

Каныбек алдыңкы катарда келе жатат. Өнүнөн азып калган. Алда кимди издегендей, көздөрүн алаңдатып, элдин арасын карайт. Жалгыз Каныбек эмес, бардыгы ушунетип карашат. Кимдендир акырын жардам сурагандай, көздөрү жалдырайт, бирок алардын көз карашы, темир капаста жалдырап, чалгындарын жыртып, учууга зар болуп отурган шумкардан эч айырмасы жок эле.

—Анархан жеңе! —деп, Алым акырын гана шыбырап, Каныбекти көрсөттү.

—Садагаң акем! —деп, Дарияхан ыйлап жиберди.

—Кантип учурашабыз! —деп, Анархан чыдамсыздык менен Алымга карады. Алым, айла жоктугун далилдегендей, терең улутунуп койду. . . .

Дарияхан паранжасын ачып, Жеткинди жогору көтөрүп, Каныбек тарапка колун нускады:

—Тигине атаң! . . атаң! . . тигине карачы, көрдүңбү, садагаң? . . ошол сенин атаң! —деп, Жеткинге аныктап атасын көрсөтүүгө аракет кылгандай, өзү Каныбектин көзүнө көрүнүп, таанылууга шашкандай, илгерилеп умтулду, бирок сол тарабындагы атчан палицейдин кыйкырыгы Дарияханды чегинүүгө аргасыз кылды.

Каныбектен.

§ 24. Жандоочтор.

199-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн арасынан кара менен бөлүнгөн сөздөрдү көчүрүп алгыла. Мүчөлөп өзгөрөбү? Байкагыла.

Быйыл кыш **өтө** суук болду. Кар **эң** көп жаады. Муз **абдан** калың тоңду. Биз **чынк** ылдыйдан зырылдатып, далай муз тептик.

Мен быйыл сабактан **эч** кечиккеним жок. **Мүлдө** сабактын баарынач жакшымын. Менде начар деген баа **такыр** жок. Арийне, бул өңдүү жетишкендиктерге өзүмдүн тырыштыгым аркасында **ээ** болдум.

200-иш. Төмөнкү аңгемени окугула. Кара менен бөлүнгөн мүчөлөбөс сөздөрдүн кайсы сөздөрдү ээрчип айтылганын байкагыла.

МЕН КАНТИП УЧКУЧ БОЛДУМ.

(Советтер Союзунун баатыры В. Чкалов)

Эгер мындан жыйырма жыл мурун учасың деп бирөө мага айтса, **түк** ишенбес элем.

Мен балалык күндөрүмдү Волганын жээгиндеги кичинекей **гана** бир кыштакта өткөрдүм. Бул кыштакты „Васильевск“ деп атачу.

Кыштын күнү бул жерде пароходдор ондолучу. Мында менин атам котёлщик болуп иштечү **эле**. Кийинчерээк мен да мында иштей баштадым. Ал увакытта менин жашым араң **эле** он үчтө болучу.

Менин деним абдан таза **эле**, мен атамдын эски бешманты менен эски чокоюн кийип алып, жүгүрүп жүрөр **элем**. Менин колум жана бетим дайыма **эле** сууктан кесилип кетип, кабат-кабат болуп, туурулуп калучу. Бул менин эсимден такыр кетпейт, али до болсо, ошолорду көз алдыма келтирем.

Биздин турмуш **эң** начар **эле**.

Атам биринчи жолу мени өзү менен бирге жумушка алып барганда, мен **абдан** сүйүндүм. Мени менен башка балдар да иштешти—алар менин **эң** жакын досторум **эле**.

201-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кара менен бөлүнгөн сөздөрдү жана ал сөздөрдү ээрчитип турган сөздөрдү көчүрүп алгыла.

Биздин колхоз күзүндө эгинди **өтө** көп алды. Эгин планын **дароо** толтурдук. Чанда гана бир колхозчунун жылдык эмгек күнү 200 дөн болбосо, көпчүлүгүнүн жылдык эмгек күндөрүнүн саны 200 дөн жогору болду. Эмгек күндөрү **өтө**

көп колхозчулар алган эгиндерине капты **зорго** жеткирди. Планды орундаткандан кийин, үрөндүк эгиндер **дароо** бөлүнүп, кампаларга төгүлдү.

Мүчөлөбөс сөздөрдүн ичинен кай бир сөздөр сүйлөм ичинде сөздү же сүйлөмдү жандап жүрүшөт. Мындай жардамчы сөздөрдү **жандоочтор** дейбиз:

*М и с а л ы: эң, өтө, жалаң, кепер,
өңчөй, бөөдө, дароо, зорго,
араң, чылк, такыр, эч, чан-
да, абдан, ж. б.*

Жандоочтор сүйлөм ичинде этиш сөздү да, атооч сөздү да жандашат.

202-иш. Өз оюнардан сүйлөмдөр түзгүлө. Ар бир сүйлөмгө төмөнкү жандооч сөздөрдөн катыштыргыла.

Чылк, такыр, эч, чанда, кээде, эң, өтө, бөөдө.

203-иш. Калпты окуп, жандооч сөздөрүн ажыраткыла.

КАЛП.

(Эл адабиятынан).

Бир адам бир ак бараң сатып алып,
Бир жайлоонун башына чыккан экен.
Өңчөй чымын жайлоодо жаткан экен.
Алардын бирин мерген аткан экен.
Кулап кетти эң бийик кырдын башынан,
Кырк карагай, он арча кулап кетти шамалынан.
Барса, чымындын чоңу эмес, улагы экен.
Куп семирген увагы экен.
Дароо бирөө кырк өгүз айдап барды,
Терисин эки өгүзгө арта салды.
Отуз сегиз өгүзгө этин артып,
Түн ичинде үйүнө зорго барды.
Жакындар отуз саба, кырк көнөк кесип алды.
Отуз койчу өтүккө таман алды.
Андан да бир түндүк жабуудай ашып калды.

§ 25. Байламталар.

(Бышыктоо).

Мен кагаз менен карындаш алдым.

Күн бүркөлдү да, суук болду.

Мен бүгүн поездди күтөм, анткени—окуудагы абам бүгүн келет.

Байламталар деп эмнени айтчу элек? Эстегилечи.

Жогорку үч сүйлөмдөгү байламталардын кайсынысы сөз менен сөздү, кайсынысы сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турат?

204-иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула, байламталардын кайсынысы сөз менен сөздү, кайсынысы сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып тургандыгын айтып бергиле.

1. Жыйналышта жумушчулар да, колхозчулар да, интеллигенттер да болду.

2. Айылда да, шаарда да, чоң-чоң курулуштар жүрүп жатат.

3. СССР де биринчи, экинчи жана үчүнчү беш жылдык пландар мыкты аткарылган.

4. Биздин колхоздо врач дагы, агроном дагы, зоотехник дагы, мугалим дагы бар.

5. Мен чоңойгондо же агроном, же инженер болом.

6. Бүгүн күн суук, демек—кар жаайт.

7. Кече тери заводго экскурсияга бармак элек, бирок бара албадык.

8. Жеңем, пахтаны кыйын терген үчүн, орден алды.

9. Кызыл туу биздин колхоздон алына элек, анткени—колхозубуз биринчи орунда.

205-иш. Төмөнкү үзүндүнү окуп, байламта сөздөрүн тапкыла.

Командованиенин приказы боюнча мен өзүмдүн подразделением менен кыштактагы бир пунктту ээлеп болушумун. Бул суунун жээгиндеги кичине орус кыштагы эле. Биз үчүн стратегия жагынан анын мааниси абдан чоң болуучу. Бул кыштакка атырылып кирип бардык.

Мага бир боец чуркап келип, өрттөнүп жаткан үйдө адамдын өкүргөнү жана баланын катуу кыйкырган үнү угулат деп айтты. Мен ошол замат эле адамдарды бошотууга, өрттү өчүрүүгө приказ бердим да өзүм артка чегинип бараткан фашисттерди куугундуктап кете бердим.

Колхозчулар бизди бир боорундай көрүп, тосуп алышты. Бизди көргөндө мойнубуздан кучактап, өбүшүп жана ыйлап да жиберешти. Алар жүдөп жана ачкалыктан шишип калышкан. Карап турууга коркунучтуу эле. Кебете, кейпи кетип, өндөрү капкара, эти сөөгүнө каткан, көздөрү жүрөгү түшкөн кишинин көзүндөй көрүнөт. Кээ бирөөлөрү какайып катып турушат же былк этпей отурушат. Көбүнчө аялдар ушунтүп турган экен.

Федор Гладковдон

206-иш. Калпты окугула да байламталарын ажыраткыла. Ал байламталар сөздөрдү байланыштырып турабы же сүйлөмдөрдү байланыштырып турабы? Айтып бергиле.

КАЛП.

(Эл адабиятынан).

Кумурсканы кой кылып, кумга жайдым,
Чегирткени ат кылып, черге миндим.
Көпөлөктү куш кылып, көл кыдырдым.
Бир торгойдон бир табак сөөк алдым.
Сөөгү менен көккө көпүрөө салдым.
Башкасы калп болсо да ушунум чын:
Бир жылы аштык бакканда,
Чымын менен чымчыштым.
Көгөөн менен күрөштүм,
Чиркей менен чиркештим.
Аары менен арбаштым.

207-иш. Төмөнкү байламталарды катыштырып, бир нече сүйлөмдөр түзгүлө.

Жана, менен, бирок, анткени, демек, себеби, да, же.

У л г ү : *Асан менен Жамал эрте келишти.*

БЫШЫКТОО.

208-иш. Төмөнкү үзүндүнү окуп, мүчөлөбөс сөздөрүн дептерге көчүргүлө. Көчүрүлгөн мүчөлөбөс сөздөрдүн тууранды сөздөрүн бир, жап-доочторун бир жана байламталарын бир башка ажырата жазгыла.

ХАМЕЛЕОН.

(Үзүндү).

— Балким, бул генералдыкыдыр, — деди, арсарсып городой — мунун тумшугуна жазылбаптыр... Бир күнү генералдык короосунан ушундай итти көргөндөй болдум эле.

— Албетте, генералдыкы болсо керек!—деди топтун ичинен бирөө.

— Гм... Элдырин тууган, чыйрыгып кеттим!.. Польшомду кийгизчи!.. Сен бул итти генералга алып барып сура, итти мен таап жибергендигимди айт... Аны мындан кийин көчөгө чыгарбасын, балким, бул кымбаттуу ит чыгар. Көрүнгөн бир чочко мунун мурдуна тамеки түртө берсе, бул ит бат эле бузулары ачык иш. Күчүк—назик жаныбар болот. Сен акмак колунду түшүр. Сөөмөйүңдү иттин оозуна салбай жүр! Өзүн айыптуусуң!..

— Генералдын повору келе жатат, ошондон сурайлы.. Ой, Прохор! мында келе кет! Мына бу итти карачы, силердики эмеспи?

— Тапкан экенсиңер, мындай неме бизде такыр эле болгон эмес!

— Мында көп сурап отуруунун кереги жок—деди Очумелов.—Бул жолбун ит. Көп сөз кылуунун кажаты жок... Атып салыштан башка көп сөздүн кереги жок...

— Бул биздики эмес, —деп Прохор сөзүн улантты—генералдын жакында келген инисинин ити. Биздин кожоюн мындай итти жаман көрөт, анын иниси мындай итке ынак.

— Ал кишинин иниси, Владимир Иванович келгенби?—деп, Очумелов сурай баштады. Анын өңү ачылып, жарпы жазылып, жылмайды.—Мен билгеним жок эле! Конокко келишкен го?

— Ооба, конокко келиптир.

— Бир тууганын сагынып калган экен го.. Мен билгеним жок эле. Бу ошо кишинин ити экен го? Мен кубанычтамын. Муну алгын. Бул өзүнчө дурус ит көрүнөт. Мунун кабананын кара, тигинин сөөмөйүнө жармаша түшкөн! Ха—Ха—Ха!.. Неге титирейсиң? Прр... прр. Күчүктүн дагы жини келип турат...

Күчүктү ээрчитип Прохор отун сарайынан узай берди. Жыйналган эл Хрюкинди шылдындап, каткырып күлүштү.

— Мен сага көрсөтөрүмүн, шашпа!—деди да Очумелов Хрюкинге ызырынган боюнча шинелин жамынып, базардын ортосу менен жүрүп кетти.

А. П. Чехов.

М А З М У Н У.

Беттери

§ 1.	Жай, суроолуу жана илентүү сүйлөмдөр	3
§ 2.	Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү	7
§ 3.	Сүйлөмдө байламта сөздөр	9
§ 4.	Жалан сүйлөм	11
§ 5.	Жайылма сүйлөм	13
§ 6.	Толук жана кемтик сүйлөмдөр	15
§ 7.	Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр	18
§ 8.	Көп ээлүү бирикме сүйлөм	23
§ 9.	Көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм	27
§ 10.	Бирикме сүйлөмдө жалпылагыч ээ жана айкындоочтор	29
§ 11.	Каратма сөз	31
§ 12.	Төл жана бөтөн сөз	34
§ 13.	Ээрчибес жана ээрчиме мүчөлөр	41
§ 14.	Зат атоочтун жөндөлүшү	46
§ 15.	Сан атооч	51
§ 16.	Ат атооч	61
§ 17.	Этиш	64
§ 18.	Этиштин жактары жана жакталышы	65
§ 19.	Этиштин өткөн чактары	67
§ 20.	Этиштин келер чагы	75
§ 21.	Этиштин учур чагы	80
§ 22.	Тууранды сөздөр	85
§ 23.	Мүчөлөбөс сөздөр	86
§ 24.	Жандоочтор	90
§ 25.	Байламталар	92

Бдасы 80 т.

БЕКТЕНОВ З. БАЙДЖИЕВ Т.

КИРГИЗСКИЙ ЯЗЫК

ГРАММАТИКА, ПРАВОПИСАНИЕ и РАЗВИТИЕ РЕЧИ

Учебник для 4-го класса начальной школы.

На киргизском языке

Фрунзе

КИРГИЗГОСИЗДАТ

1947

